

ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΗ

Ο ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΑΜΑΝΤΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΟΥ ΓΙΑ ΤΗ ΣΗΜΑΣΙΑ ΚΑΙ ΤΟΝ ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟ ΤΗΣ ΥΠΑΙΘΡΟΥ

Οί Σλάβοι ἐξηπλώθησαν εἰς τὴν Βαλκανικὴν ὥς ποιμένες καὶ γεωργοί, ἡμεῖς δὲ ἐχάσαμεν τόσον ἔδαφος καὶ τόσα ἑκατομμύρια Ἑλλήνων, διότι εἴμεθα οἱ αἰώνιοι μετανάσται. Εἶναι καιρὸς νὰ στρέψωμεν τὴν ἐπιστημονικὴν μας στοργὴν πρὸς τὴν ἱερὰν γῆν τῆς Ἑλλάδος, τὴν ὁποίαν εὐλόγησεν ἡ Δήμητρα. Ἄς προσέξωμεν τὴν ὑπαιθρον περισσότερο, προπάντων τὴν σπονδυλικὴν στήλην τῆς χώρας, τὴν Πίνδον καὶ τὸν Σμόλικαν καὶ ἄς μὴ μαζευόμεθα μόνον εἰς τὰς πόλεις, τὰς Ἀθήνας, τὴν Καβάλλαν κ.λπ. Ἡ Δημήτηρ καὶ ὁ Πάν ἐζησαν καὶ μακρὰν τῶν Ἀθηναίων καὶ πρέπει νὰ λατρευθοῦν εἰς τὰς πεδιάδας τῆς Μακεδονίας καὶ εἰς τὴν σειρὰν τῆς Πίνδου, διότι ἀπ' ἐκεῖ θὰ σώσουν τὴν Ἑλλάδα!

Μὲ τὴν προτροπὴ αὐτὴ ὁ καθηγητὴς τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηναίων καὶ μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηναίων Κωνσταντῖνος Ἀμαντος καλοῦσε τὴν κυβέρνησιν καὶ τὸν ἑλληνικὸ λαὸ νὰ ἐπιλύσουν τὰ οἰκονομικά, κοινωνικά καὶ ἐθνικά ζητήματα τὰ ὁποῖα ἀντιμετώπιζε τὸ ἑλληνικὸ κράτος κατὰ τὴν κρίσιμη περίοδο τοῦ μεσοπολέμου. Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Κ. Ἀμάντου γιὰ τὴ γεωργία καὶ τὸν ἀγροτικὸ κόσμον ἔχει ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τοὺς μελετητὲς τοῦ ἔργου του¹. Ὡστόσο, δὲν ἐπιχειρήθηκε ἡ ἑνταξὴ καὶ ἡ σύνδεσσις τῶν ποικίλων ἀναφορῶν καὶ ἄρθρων του στὸν τύπο γύρω ἀπὸ αὐτὸ τὸ θέμα μὲ τὸ ἱστοριογραφικὸ τοῦ ἔργο, οὔτε καὶ τοποθετήθηκε στὸ πλαίσιο τῶν ἰδεολογικῶν ἀναζητήσεων τοῦ ἑλληνικοῦ μεσοπολέμου. Τὸ ἄρθρο αὐτὸ ἔχει σκοπὸ 1. νὰ ἀναλύσει τίς προτάσεις ποὺ διατύπωσε ὁ Κ. Ἀμαντος γιὰ τὸν ἐκσυγχρονισμό τοῦ ἀγροτικοῦ χώρου καὶ τὴ σημασία του γιὰ τὴ “σωτηρία τῆς Ἑλλάδος”, γιὰτι τὰ

1. Κ. Ἀμαντος, “Βαλκανικά. Δ' . Σλάβοι καὶ Ἕλληνες”, *Μικρὰ Μελετήματα*, Ἀθήνα 1940, σ. 76.

2. Οἱ ἐργασίες στὶς ὁποῖες γίνεται πρὶν ἐκτενὴς ἀναφορὰ σὲ αὐτὸ τὸ θέμα εἶναι οἱ ἑξῆς: Ν. Β. Τωμαδάκης, “Κωνσταντῖνος Ἰ. Ἀμαντος, 1874-1960, Βιογραφικὸν σημείωμα”, *Εἰς μνήμην Κ. Ἰ. Ἀμάντου, 1874-1960*, Ἀθήνα 1960. Ἰωάννης Σ. Νοτάρης, *Ὁ ἱστορικὸς Κωνσταντῖνος Ἀμαντος ὡς ἐθνικὸς διδάσκαλος*, Ἀθήνα 1961. Μεσεβρινός [Ἀντώνης Μυστακίδης], *Τὸ μήνυμα τοῦ Κωνσταντίνου Ἀμάντου*, Ἀθήνα 1966. Γρ. Δ. Σπανός, “Ὁ Ἀμαντος καὶ ἡ Χίος”, *Χιακὴ Ἐπιθεώρησις*, τ. 13, τχ. 39, Ἀθήνα 1975.

δύο αυτά ζητήματα είναι ἄρρηκτα συνδεδεμένα στο ἔργο του, καὶ 2. νὰ σκιαγραφήσει τὸ πλαίσιο μέσα στοῦ ὁποῖο διαμορφώθηκαν καὶ λειτούργησαν οἱ ιδέες του.

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Ὁ Κωνσταντῖνος Ἀμαντος δὲν χρειάζεται συστάσεις. Γιά τὸ ἱστοριογραφικὸ του ἔργο, τὴ συμβολή του καὶ τὴν ἀκτινοβολία του ὡς δασκάλου ἔχουν γράψει πολλοὶ μελετητές³. Θὰ θυμίσω, ὥστόσο, ὁρισμένα βιογραφικὰ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα θὰ μᾶς ἐπιτρέψουν νὰ κατανοήσουμε τὶς ἰδεολογικὲς του προτιμήσεις καὶ τὸ ἀμείωτο ἐνδιαφέρον του γιὰ τὰ ἀγροτικά ζητήματα, καθὼς ἐπίσης καὶ τὴ σύνδεσή τους μὲ τὸ ἐθνικὸ ζήτημα. Γεννήθηκε στὶς 2 Αὐγούστου 1874, στὴν Τουρλωτὴ τῆς Χίου, δηλαδή σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς ἀλύτρωτες περιοχὲς τοῦ ἑλληνισμοῦ. Οἱ γονεῖς του ἦταν φτωχοὶ γεωργοὶ ἀπὸ τὸ χωριὸ Ζυφιά. Ἐχασε τὴ μητέρα του πολὺ νωρὶς (2 Αὐγούστου 1885) καθὼς καὶ τρία ἀδελφία.

Γιὰ νὰ ἐξασφαλίσαι τὰ πρὸς τὸ ζῆν, ἐργάζεται μέχρι τὸ τέλος τῶν γυμνασιακῶν του σπουδῶν. Στὸ διάστημα 1893/94 - 1896/97 διδάσκει ὡς δημοδιδάσκαλος στὴν “Ἀστικὴ Σχολή” τῆς Χίου. Λαμβάνει μέρος σὲ διαγωνισμό τοῦ κληροδοτήματος Πρωΐου, στὸν ὁποῖο πετυχαίνει, καὶ τὸ 1898 παρακολουθεῖ μαθήματα στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Δάσκαλοί του εἶναι οἱ Κ. Κόντος, Σπ. Λάμπρος, Ν. Πολίτης καὶ Γ. Χατζιδάκις. Τὸ 1899 μεταβαίνει γιὰ σπουδὲς στο Μόναχο. Δάσκαλοί του, μεταξὺ ἄλλων, εἶναι ὁ βυζαντινολόγος Κ. Krumbacher καὶ ὁ Willamowitz-Moellendorff στὸ Βερολίνο. Τὸ 1903 ὁλοκληρώνει τὴ διδακτορικὴ του διατριβὴ μὲ θέμα τὰ ἑλληνικὰ τοπωνύμια καὶ ἐπιστρέφει στὴ Χίο.

Ἀπὸ τὸ 1904 ὡς τὸ 1911 διδάσκει στο Γυμνάσιο τῆς Χίου. Στὸ διάστημα αὐτὸ ἀρχίζει νὰ ἐκδίδει τὰ “Χιακὰ Χρονικά”⁴. Τὸ 1911, μετὰ ἀπὸ μυστικὴ ἐπιθεώρηση τοῦ Γυμνασίου τῆς Χίου ἀπὸ τὸν ἀπεσταλμένο τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν τῆς Ἑλλάδας καθηγητὴ Γ. Σωτηριάδη, ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις, ἐκτιμώντας τὸ ἔργο τοῦ Ἀμαντου, τοῦ ἀνέθεσε τὴ διεύθυνση τῶν δύο Γυμνασίων ποὺ εἶχαν ἰδρύσει οἱ δύο ἀντιμαχόμενες πολιτικὲς παρατάξεις τῆς ἑλληνικῆς κοινότητος τῆς Λευκωσίας τῆς Κύπρου, μὲ σκοπὸ νὰ πετύχει τὴν ἑνωσή

3. Βλ. *Εἰς μνήμην Κ. Ἰ. Ἀμάντου, 1874-1960*, Ἀθήνα 1960. *Νέα Ἑστία*, “Ἀφιέρωμα στὸν Κωνσταντῖνο Ἀμαντο”, τ. 70. τχ. 825 (1961). *Ὀγδοηκοστὴ ἐπέτειος τοῦ καθηγητοῦ Κωνσταντίνου Ἰ. Ἀμάντου*, Φιλοτεχνικὸς Ὁμιλὸς Χίου, [Ἀθήνα] 1954. Κ. Θ. Δημαρᾶς, “Τὸ ἔργο τοῦ Κωνσταντίνου Ἀμαντου. Λόγος ἐπιμνημόσυνης”, *Νέα Ἑστία*, τ. 70, τχ. 825 (1961), σσ. 998-1002. Δ. Ἀ. Ζακυθηνός, “Κωνσταντῖνος Ἀμαντος (1874-1960) Νεκρολογία”, *Ἐπετηρίς τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, τ. ΚΘ (1959), σσ. 449-455. D. V. Vayacacos, “Constantin J. Amantos (1874-1960)”, *Onoma*, τ. VIII (1958-59), Louvain (1960-1961), σ. 481-487. Ἰωάννης Νοτάρης, ὁ.π.

4. Συνολικὰ ἐκδόθηκαν ἑξὶ τεύχη τῶν *Χιακῶν Χρονικῶν* κατὰ τὰ ἔτη 1911, 1914, 1917, 1919, 1923 καὶ 1926.

Ὁ Κωνσταντῖνος Ἀμαντὸς.

τους. Ὁ Ἄμαντος πέτυχε, πράγματι, στὸ διάστημα τῆς μονοετοῦς γυμνασιαρχίας του τὴν ἐνότητά τους στὸ Παγκύπριο Γυμνάσιο⁵. Μετὰ ἀπὸ πρόσκληση τοῦ Ἀρχιεπισκόπου τοῦ Σινᾶ, Πορφυρίου Β', καὶ τῶν ἀδελφῶν Ἀμπέτ, μεταβαίνει στὴν Αἴγυπτο καὶ ἀπὸ τὸ 1912 ὡς τὸ 1914 ὑπηρετεῖ ὡς διευθυντὴς στὴν Ἀμπέτειο Σχολὴ τοῦ Καΐρου, σ' ἓνα περιβάλλον δηλαδὴ ποὺ θὰ τὸν φέρει σ' ἐπαφὴ μὲ τὴν πραγματικότητα τοῦ “ἐλληνισμοῦ τῆς διασπορᾶς”. Ἡ “περιπλάνησή” του στὰ κέντρα αὐτὰ τοῦ ἐλληνισμοῦ τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου ἀμέσως μετὰ τὶς σπουδές του, καὶ τὴν περίοδο κατὰ τὴν ὁποία τὸ ἐλληνικὸ κράτος, μετὰ τοὺς βαλκανικοὺς πολέμους, θὰ ὑλοποιήσει ἐν μέρει τοὺς στόχους τῆς Μεγάλης Ἰδέας, τοῦ ἐπέτρεψε νὰ σφυγμομετρήσει τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Ἑλλήνων τῆς Αἰγύπτου γιὰ τὶς ἐθνικὲς ἐπιδιώξεις καὶ ἐπιτυχίες τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους καὶ τὸν ἔστρεψαν ἀπὸ νωρὶς στὴ μελέτη τοῦ φαινομένου τῆς διασπορᾶς καὶ τῶν ἐπιπτώσεών της γιὰ τὸ μέλλον τοῦ ἐλληνισμοῦ, ὅπως θὰ δοῦμε ἀργότερα.

Μεταξὺ 1914 καὶ 1925, ὁ Ἄμαντος ἐργάζεται, μετὰ ἀπὸ εἰσήγηση τοῦ Γ. Χατζιδάκι, ὡς συντάκτης στὴν ἀρχή, καὶ ἀργότερα ὡς διευθυντὴς στὸ Ἱστορικὸ Λεξικὸ τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης, τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Στὸ διάστημα αὐτὸ δημοσιεύει μελέτες σχετικὲς μὲ ἐπὶκαιρὰ ἐθνικὰ ζητήματα, τὸ Μακεδονικὸ καὶ τὸν ἐλληνισμό τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Τὸ 1925 ἐκλέγεται καθηγητὴς τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, στὸ ὁποῖο δίδαξε μέχρι τὸ 1939, ὅποτε ἀναγκάστηκε νὰ ἀποχωρήσει ἐξαιτίας τοῦ νόμου περὶ ὁρίου ἡλικίας ποὺ θεσμοθέτησε ὁ Ἰ. Μεταξᾶς. Τὸ 1926 ἐκλέγεται μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ τῆς ἱδρύσεώς της, καὶ τὸ 1944 ἦταν Πρόεδρός της. Τὴ χρονιά αὕτὴ προτείνει στὴν Ἀκαδημία τὴν ἱδρυση “Ἱστορικοῦ Ἀρχείου τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ” (I.A.N.E.) μὲ σκοπὸ τὴ μελέτη τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας, τῶν σχέσεων τοῦ νεότερου ἐλληνισμοῦ μὲ τοὺς γείτονες λαοὺς, καθὼς καὶ τὴν ἐπίδρασή του στοὺς βαλκανικοὺς λαοὺς καὶ τοὺς Ἀραβες. Τὸ I.A.N.E., τὸ σημερινὸν Κέντρο Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ, ἱδρύθηκε τὸ 1945 καὶ λειτουργεῖ ἀπὸ τὸ 1957⁶. Τὸ 1945, μὲ πρόταση τοῦ Γ. Σίδερη, ὁ Ἄμαντος διορίζεται Ὑπουργὸς τῆς Παιδείας στὴν Κυβέρνηση τοῦ Ν. Πλαστήρα καὶ εἰσηγεῖται νὰ ὁρισθεῖ μὲ Συντακτικὴ πράξη ἡ ἰσοτιμία τῆς δημοτικῆς μὲ τὴν καθαρεύουσα⁷.

5. Γιὰ τὸ παιδαγωγικὸ του ἔργο στὴν Κύπρο καὶ τὴ συμβολὴ του στὴν ἐνότητα καὶ συμφιλίωση τῶν δύο ἀντιμαχόμενων παρατάξεων βλ. Νίκος Κρανιδιώτης, “Ὁ Κωνσταντῖνος Ἄμαντος στὴν Κύπρο. Ὁ ἐθνικὸς ἀνὴρ καὶ ὁ παιδαγωγός”, *Νέα Ἑστία*, (Ἀφιέρωμα στὸν Κωνσταντῖνο Ἄμαντο), τ. 70, τχ. 825 (Νοέμβριος 1961), σ. 1484.

6. Ἑλ. Πρεβελάκης, *Τὸ Κέντρον Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ*, Ἀθήνα 1985, σσ. 9-11.

7. Κ. Ἄμαντος, “Βιογραφικὰ σημειώματα”, *Χιακὰ Χρονικά*, τ. Ζ', 1975, σσ. 69-80 τοῦ

Ὁ Ἀμαντος ἦταν μέλος καὶ κατὰ περιόδους πρόεδρος διαφόρων ἐπιστημονικῶν ἐταιρειῶν καὶ ἐπιτροπῶν, ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ σημαντικότερες εἶναι: ἡ Ἐπιστημονικὴ Ἐταιρεία, ἡ Γλωσσικὴ Ἐταιρεία, ὁ Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων καὶ ἡ Ἐπιτροπὴ Ἀλλαγῆς τῶν τοπωνυμίων.

ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΚΑΙΡΟΤΗΤΑ

Ὁ Κ. Ἀμαντος κατέλαβε τὴν πρώτη ἔδρα τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας στὸ ἐλληνικὸ Πανεπιστήμιο, ἡ ὁποία ἰδρύθηκε ὡς αὐτοτελὴς τὸ 1924 καί, ὡς ἐκ τούτου, τὸ ὄνομά του συνδέεται μὲ τὶς βυζαντινὲς σπουδές⁸. Παράλληλα ὁμως ἀσχολήθηκε ἐπιστημονικὰ καὶ μὲ θέματα ποὺ ἀφοροῦσαν στὴ γλωσσική, τὴν πνευματικὴ καὶ τὴν πολιτικὴ ἱστορία τοῦ ἐλληνισμοῦ στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, τῆς νεότερης δηλαδὴ ἐλληνικῆς ἱστορίας. Τὸν ἀπασχολεῖ κυρίως ἡ μελέτη τῶν πηγῶν καὶ ἡ ἐκδοσὴ ἱστορικῶν, φιλολογικῶν καὶ γλωσσολογικῶν ἐπιστημονικῶν μελετῶν ποὺ ἀποδεικνύουν τὴ συνέχεια στὴν πορεία τοῦ ἐλληνισμοῦ. Μὲ τὶς μελέτες αὐτὲς ὁ Ἀμαντος συμβάλλει στὴ συγκρότηση τῆς ἐθνικῆς ἱστοριογραφίας, συνεχίζοντας ἀπὸ μεθοδολογικὴ ἀποψη τὴν ἐπιστημολογικὴ πρακτικὴ ποὺ εἶχε καθιερώσει ὁ Σπ. Λάμπρος⁹.

Ἄν προσπαθήσουμε νὰ κατατάξουμε τὰ ἔργα του σὲ κατηγορίες, παρατηροῦμε ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὶς μεγάλες συνθέσεις ποὺ ἀφοροῦν στὴ Βυζαντινὴ Ἱστορία ἔγραψε: α. γλωσσικὰ ἢ “γλωσσογεωγραφικά”, ὅπως τὰ ὀνομάζει ὁ ἴδιος, ἔργα γιὰ ἐτυμολογικὰ ζητήματα καὶ γιὰ τὰ τοπωνύμια στὰ ὁποῖα ἀναδεικνύεται ἡ ἀναζήτησις καὶ ἐπιτυγχάνεται ἡ ἐνίσχυσις τῆς συνέχειας μέσα ἀπὸ τὴν κοινὴ γλῶσσα καὶ ὀνοματολογία· β. ἱστορικὰ ἔργα γιὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας· γ. “ἐθνολογικά” ἔργα, δηλαδὴ μελέτες - καθὼς καὶ ἄρθρα στὶς ἐφημερίδες - μὲ ἀντικείμενο τὴν ἱστορία τῶν Σλάβων, Ἀλβανῶν καὶ Τούρκων, καθὼς καὶ τὶς σχέσεις μεταξὺ τῶν βαλκανικῶν λαῶν· δ. ἔργα γιὰ ἐκπαιδευτικὰ ζητήματα· ε. βιβλιοκρισίες¹⁰. Ὅπως ἐπισημαίνει καὶ ὁ Ἐ. Κριαρᾶς, ὁ Ἀμαντος

ἰδίου, Ἀπολογισμὸς (μετὰ τὸ 1940), *Χιακὰ Χρονικά*, Σελίδες ἀφιερωμένες στὸν Κ. Ἰ. Ἀμαντο, τ. ΧΙΙ, σ. 4. Ἀλέξανδρος Βογιατζόγλου, “Κωνσταντῖνος Ἀμαντος”, *Ἀφιέρωμα εἰς Κ. Ἰ. Ἀμαντον*, Ἀθήνα 1940, σσ. α' - δ'. Νικόλαος Β. Τωμαδάκης, “Κωνσταντῖνος Ἰ. Ἀμαντος 1874-1960...”, ὁ.π., σσ. ζ' - ις'. Θεόδωρος Ξύδης, “Βιογραφικά”, *Νέα Ἑστία*, (Νοέμβριος 1961) σσ. 1495-1497.

8. Γιὰ τὴν ἰδρύση τῆς ἔδρας, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὴν ἐπίσημην ἐνσωμάτωση τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας στὸν κορμὸ τῆς ἱστορίας τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους βλ. Τόνια Κιουσοπούλου, “Ἡ πρώτη ἔδρα στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν”, *Μνήμων*, τ. 15 (1993), σσ. 257-276.

9. Γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Κ. Ἀμαντου βλ. “Κατάλογος Μελετῶν Κ. Ἀμάντου” στὸ *Ἀφιέρωμα εἰς Κ. Ἰ. Ἀμαντον*, Ἀθήνα 1940, σσ. ε' - ια'. Φ. Κ. Μπουμπουλίδου (ἐπιμ.), “Ἀναγραφή δημοσιευμάτων Κωνσταντίνου Ἰ. Ἀμάντου”, *Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου 1874-1960*, Ἀθήνα 1960, σσ. ιζ' - μ'. D. V. Vayacacos, ὁ.π.

10. Οἱ μελέτες του ἔχουν κατηγοριοποιηθεῖ ὡς ἑξῆς ἀπὸ τοὺς μαθητές του: 1. ἱστορικά, 2.

“δὲν ἐνδιαφερόταν μόνο γιὰ τὰ προβλήματα τοῦ παρελθόντος τοῦ ἔθνους μας, ἀλλὰ καὶ τὸν συγκινοῦσαν τὰ ζωντανότερα προβλήματα τοῦ σύγχρονου Ἑλληνισμοῦ, ποὺ ζητοῦσε πάντα νὰ τὰ προωθήσῃ πρὸς τὴ λύση τους»¹¹. Ἔτσι κατὰ τὴν κρίσιμη γιὰ τὸ Κυπριακὸ ζήτημα δεκαετία τοῦ 1950 ἐκδίδει τὴ *Σύντομον Ἱστορίαν τῆς Κύπρου* (1956) ἐνῶ, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐπιστημονικὲς μελέτες του, πλούσια εἶναι ἡ ἀρθρογραφία του σὲ ἐφημερίδες τῆς ἐποχῆς γιὰ τὰ βόρεια σύνορα, τὸ Μακεδονικὸ ζήτημα καὶ τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου μετὰ τὸν πόλεμο¹².

Οἱ “ἐθνολογικὲς” μελέτες τοῦ Ἄμαντου, αὐτὲς δηλ. ποὺ ἔχουν ὡς ἀντικείμενο τὴ μελέτη τῆς ἱστορίας τῶν γειτονικῶν πρὸς τὴν Ἑλλάδα βαλκανικῶν κρατῶν, συνιστοῦν τὴν προσφορά του στὴν ἐλληνικὴ ἱστοριογραφία. Ἡ ἱστοριογραφία μὲ τὸν Κ. Παπαρηγόπουλο καὶ τὸν Σπ. Λάμπρο ἔχει πλέον καθιερώσει τὸ σχῆμα τῆς συνέχειας καὶ τῆς ἐνότητας κατὰ τὴ διαδικασία τῆς δόμησης ἐθνικῆς κρατικῆς ἱστορίας. Ὁ Ἄμαντος ἐπιχειρεῖ μέσω τῆς παράλληλης προσέγγισης τῆς ἱστορίας τῶν βαλκανικῶν κρατῶν νὰ ὁριοθετήσῃ τὸ λειτουργικὸ πλαίσιο ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐντάσσεται ἡ Ἑλλάδα ὡς σύγχρονο ἔθνος-κράτος καὶ νὰ ὑποδείξῃ τὸν ρόλο ποὺ ἔχει νὰ ἀναλάβῃ μέσα στὸ βαλκανικὸ πλαίσιο, ὥστε νὰ ἀνακτήσῃ τὸν ἡγεμονικὸ καὶ ἐκπολιτιστικὸ ρόλο ποὺ εἶχε ἄλλοτε¹³.

Ὁ Ἄμαντος ὡς πανεπιστημιακὸς δάσκαλος καὶ ἀκαδημαϊκὸς μὲ τὰ ἔργα ποὺ δημοσίευσε τόσο στὸ περιβάλλον τῆς ἀκαδημαϊκῆς κοινότητας, ὅσο καὶ ἐκτὸς αὐτῆς, ἀναμίχθηκε ἐνεργὰ στὴ σύγχρονη πολιτικὴ πραγματικότητα καὶ ἐπιδίωξε νὰ ἐπηρεάσῃ τὸ ἐθνικὸ ζήτημα καὶ τὴν ἐπίσημη κρατικὴ πολιτικὴ. Περισσότερο ἀπὸ ὅποιονδήποτε ἄλλον ἔθεσε τὴν ἱστοριογραφία στὴν ὑπηρεσία τῆς ἐθνικῆς ζωῆς. “Ἀμφιβάλλω”, γράφει ὁ ἴδιος γιὰ τὸν ἑαυτό του, “ἂν ἄλλος Ἕλληνα ὑπηρετήσεν ἐπιστημονικώτερον τὰ ἐπικαίρα ἐθνικὰ ζητήματα”¹⁴. Αὐτὴ

γλωσσικά καὶ γλωσσογεωγραφικά, 3. φιλολογικά, 4. γεωγραφικά, 5. διάφορα, 6. σχολικά, 7. βιβλιοκρισίαι: “Κατάλογος Μελετῶν Κ. Ἀμάντου”, *Ἀφιέρωμα ...*, σσ. ε' - ια'.

11. Ἐ. Κριαρᾶς, “Μία Μαρτυρία”, *Νέα Ἑστία*, Ἀφιέρωμα στὸν Κωνσταντῖνο Ἄμαντο, τ. 70, τχ. 825, σ. 1479.

12. Βλ. Κ. Ἄμαντος, “Τὸ Αἰγαῖον ὁλόκληρον Ἑλληνικόν”, *Καθημερινὰ Νέα*, 30 Ἰουν. 1946. Τοῦ ἴδιου, “Τὸ Ἑλληνικὸ Αἰγαῖο”, *Χιακὰ Χρονικά*, τ. 12 (1980), σσ. 5-7. Τὸ κείμενο αὐτὸ πρέπει νὰ γράφτηκε τὸ 1947 ἀλλὰ, ἄγνωστο γιὰ ποιὸν λόγον, δὲν δημοσιεύτηκε τότε καὶ βρέθηκε στὰ χειρόγραφα του.

13. Στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι φανερὴ ἡ ἐπίδραση τοῦ γερμανικοῦ ἱστορικισμοῦ στὴ σκέψη τοῦ Ἄμαντου. Τὴν παρατήρηση αὐτὴ κάνει καὶ ἡ Ἰουλία Πεντάζου, “Ἡ προσέγγιση τῆς Ἱστορίας ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Ἄμαντο”, ἀνακοίνωση στὸ Σεμινάριο τῆς ἐλληνικῆς ἱστοριογραφίας ἀπὸ τοὺς μεταπτυχιακοὺς φοιτητὲς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ὑπὸ τὴν ἐμπειρία τοῦ Ἀ. Λιάκου. Εὐχαριστῶ τὸν Β. Καραμανωλάκη ποὺ ἔθεσε στὴ διάθεσή μου τὸ σχετικὸ ὕλικό ἀπὸ τὸ Σεμινάριο.

14. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Τὸ ἔργο τοῦ Κωνσταντίνου Ἀμάντου*, *Λόγος Ἐπιμνημόσυτος*, Ἀθή-

ἡ ἐπιγραμματική του φράση ἀποτελεῖ τὸ ὑπόβαθρο τοῦ πολὺπλευρου ἔργου του.

Τῇ θεματογραφίᾳ τοῦ Ἀμαντοῦ τὴν προσανατολίζει ἡ σύγχρονη πολιτικὴ ἐπικαιρότητα, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν δομὴ τῆς ἐντυπωσιακῆς ἐργογραφίας του. Γράφει ὁ Ν. Τωμαδάκης:

Ὁ ἀείμνηστος καθηγητὴς ὑπῆρξε βεβαίως ἐρευνητής, συνθέτης καὶ ἄριστος διδάσκαλος... Ἀλλ' ὑπῆρξε στοχαστής, ὁ ὁποῖος ἐσκέφθη ἐπὶ τῶν μεγάλων θεμάτων τῆς συγχρόνου ἐλληνικῆς ζωῆς. Ὡστε τὴν γνῶσιν, τὴν παντοίαν γλωσσικὴν, ἱστορικὴν καὶ ἄλλην γνῶσιν τὴν ὁποίαν ἡ μακροχρόνιος μελέτη καὶ ζωὴ τοῦ προσεπόρισε, δὲν τὴν ἐχρησιμοποίησεν ἀπλῶς διὰ νὰ διαφωτίσῃ τὸ παρελθόν, ἀλλὰ πάντοτε ἐν συναρτήσῃ πρὸς τὰ προβλήματα καὶ τὰ συμφέροντα τοῦ ἔθνους τοῦ τε παρόντος καὶ τοῦ μέλλοντος... Διὰ τὸν Ἀμαντὸν τὰ προβλήματα τῆς Μακεδονίας, τοῦ Βορείου γενικώτερον Ἑλληνισμοῦ, τῆς σχέσεως πρὸς τοὺς γείτονες καὶ μάλιστα τὴν Τουρκίαν, τῆς ἀπελευθερώσεως τῶν ὑποδούλων Ἑλλήνων, τὸ συνταράξαν ἡμᾶς πάντας θέμα τῆς Κύπρου π.χ. καὶ τὰ θέματα τοῦ ἀποδήμου Ἑλληνισμοῦ, τῆς μεταναστεύσεως, τῆς ἀποδημίας, ἦσαν ζητήματα ζωντανά, εἰς τὴν λύσιν τῶν ὁποίων ἐκαλεῖτο νὰ συνεισφέρῃ ἡ Ἱστορία¹⁵.

να 1961, σ. 7. “Ποτέ, γράφοντας δὲν ἐλησμόνησε τὸν Ἕλληνα ποὺ ἐζοῦσε μέσα του, καὶ ποτὲ δὲν ἐλησμόνησε τὸν ἐπιστήμονα”, ἐπισημαίνει ὁ Δημαρᾶς. Ὁ Ν. Β. Τωμαδάκης σχολιάζοντας τὴ σημασίᾳ τοῦ βιβλίου τοῦ Κ. Ἀμαντοῦ *Οἱ Βόρειοι Γείτονες τῆς Ἑλλάδος* (1923), τονίζει: “Διὰ πρώτην φορὰν ἐρχόμεθα εἰς ἐπαφὴν μὲ ζητήματα ἐθνολογικά. Καὶ ὅτε ὠριμάσαμεν, ἀντελήφθημεν ποίας σημασίας ἦτο ἡ συμβολὴ τοῦ Ἀμαντοῦ εἰς τὴν ἀντιμετώπισιν ἀναλόγων ζητημάτων, μεταξὺ τῶν ὁποίων προεῖχε τὸ τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Βορείου Ἡπείρου. Οὕτω ἡ Ἱστορία συνηρτάτο πρὸς τὰς ἐπιδιώξεις τῆς σήμερον καὶ ἐτίθετο εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς ἐθνικῆς ζωῆς”. Ν. Β. Τωμαδάκης, “Κωνσταντῖνος Ἰ. Ἀμαντός, 1874-1960, Βιογραφικὸν σημεῖωμα”, ὁ.π., σσ. ιγ' - ιδ'. Πβλ. καὶ Μεσεβρινός (Ἀντώνης Μυστακίδης), ὁ.π., σ. 8: “Ποιὸς εἶναι ὁ ἀγώνας τοῦ Κ. Ἀμαντοῦ; Νὰ μελετήσῃ τὰ μεγάλα προβλήματα τοῦ ἔθνους καὶ νὰ συνειδητοποιήσῃ τὴν ἔκτασιν καὶ τὴ φύσιν τους. Νὰ βοηθήσῃ τὸ ἔθνος του, νὰ τὰ συνειδητοποιήσῃ καὶ αὐτὸ μὲ τὴ σειρά του, ὥστε νὰ τ' ἀντικρύσῃ καὶ νὰ τὰ λύσῃ σωστά”.

15. Ν. Β. Τωμαδάκης, “Ὁ Κωνσταντῖνος Ἀμαντός καὶ ἡ Νεοελληνικὴ Ἱστοριογραφία”, *Νέα Ἑστία*, Ἀφιέρωμα στὸν Κωνσταντῖνο Ἀμαντό, ὁ.π., σ. 1480. Πβλ. καὶ Κώστας Ἀ. Παπαχρίστου, “Ἡ ἐλληνικὴ Διανόηση: Κωνσταντῖνος Ἀμαντός”, *Νεοελληνικά γράμματα*, 1938: Ὁ Κ. Ἀμαντός δὲν περιορίστηκε στὴ μελέτῃ τῆς μεσαιωνικῆς περιόδου, ἀλλὰ “μελέτησε ἐξελιχτικὰ τὸ πολὺπλευρο πρόβλημα τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ὁ Ἀμαντός ἔβαλε στὸ φακὸ τῆς μελέτης τὰ ὀργανικά συστατικά τοῦ ἀρχαίου, μεσαιωνικοῦ καὶ νεωτέρου βίου, καὶ ἔβγαλε συμπεράσματα βασικῆς ὠφελιμότητος, ποὺ μποροῦν ἀπόλυτα νὰ ἐφαρμοστοῦν στὶς σημερινὲς πολιτικὲς, κοινωνικὲς καὶ καλλιτεχνικὲς συνθήκες. Ὁ δάσκαλος, ὁ ἐπιστήμονας προχώρησε γοργὰ καὶ θετικὰ πρὸς τὴ μεριά καὶ τοῦ πνευματικοῦ ἀναγεννητή..”. Ἐπίσης Στεφ. Φασουλᾶκης, Πρόλογος στὰ *Χιακὰ Χρονικά*, Σελίδες ἀφιερωμένες στὸν Κ. Ἰ. Ἀμαντό, (1980).

Οι ανάγκες του παρόντος συνδέονται άμεσα με τη διαμόρφωση της βασικής του θέσης για τη σωτηρία του σύγχρονου Έλληνισμού και την επικράτησή του στο βαλκανικό χώρο μέσω της ανάπτυξης της γεωργίας. Η πρότασή του στη μεσοπολεμική περίοδο για μια “γεωπολιτική” λύση του έθνικού, δημογραφικού και οικονομικού προβλήματος, ή όποια θα στόχευε στην ανάπτυξη, οικονομική, πολιτιστική και ήθική, του αγροτικού κόσμου, διαμορφώθηκε ως απάντηση στα μεγάλα ζητήματα που αντιμετώπιζε το ελληνικό κράτος. Έξωτερικά, ήταν στο Βορρά ή επιβουλή των Σλάβων, κυρίως των Βουλγάρων, και στην Ανατολή ή απειλή της Τουρκίας που προκάλεσε και τη συρρίκνωση του Έλληνισμού στη μία πλευρά του Αιγαίου μετά τη Μικρασιατική καταστροφή. Έσωτερικά, το ζήτημα της αφομοίωσης των μη έλληνοφώνων κατοίκων των βορείων επαρχιών, ή έξοδος του αγροτικού πληθυσμού και ή μετανάστευση, ή διόγκωση του αστικού πληθυσμού και ο κίνδυνος για το αστικό κράτος από τη διάδοση των σοσιαλιστικών ιδεών και τη ριζοσπαστικοποίηση των μαζών στις πόλεις. Στη συνέχεια θα προσπαθήσουμε να εξετάσουμε τους παράγοντες που τον επηρέασαν ώστε να διαμορφώσει τη θέση αυτή, την πίστη του στην αξία του γεωργού και στη σημασία της ύπαιθρου.

ΒΑΣΙΚΕΣ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΠΙΡΡΟΕΣ. ΕΘΝΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ ΚΑΙ ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ

Πρώτα απ' όλα ο Άμαντος κατάγεται από αγροτική οικογένεια. Ο πατέρας του ήταν “γεωργός εργατικώτατος και σε απίστευτο βαθμό ευσυνείδητος” και τον είχε για παράδειγμα σε όλη του τη ζωή (“το παράδειγμα του πατέρα μου δεν με άφηνε ήσυχο”)¹⁶. Γράφει στην αυτοβιογραφία του:

Είς την Τουρλωτή είχα άφορμή να αγαπήσω την ύπαιθρο και να καταλάβω την εθνική αξία του γεωργού. Δουλεύει σκληρά, είναι εκτεθειμένος σε απροσδόκητες καιρικές ζημιές, κάμνει εργασία που ήμπορεί να αποδίδει επί αιώνας [...] αλλά δεν αποδίδει εις τον πρωτεργάτη γρήγορα και πάντοτε. Όλα αυτά χωρίς γογγυσμούς, δουλεύει και δέκα πέντε ώρας το ήμερονύκτιον, όχι εξ όπως δουλεύουν κάποτε οι εργάται των πόλεων. Δι' αυτό υπέφερε και ή ιδική μας οικογένεια, εξ αιτίας των σκληροτήτων του αγροτικού βίου έχασε τα προσφιλέστερα μέλη της. Από τας σκληρότητας αυτάς υπέφερα και ήγώ¹⁷.

Κατά δεύτερο λόγο είναι μαθητής του Karl Krumbacher, ό οποίος με την έκδοση του έργου του *Ιστορία της βυζαντινής λογοτεχνίας* τό 1891, άλλαξε την αντίληψη για τό χαρακτήρα της βυζαντινής λογοτεχνίας, τονίζοντας ότι αποτελεί τη γέφυρα ανάμεσα στην αρχαία και τη νέα ελληνική λογοτεχνία και απο-

16. Κ. Άμαντος, “Βιογραφικά σημειώματα”, *Χιακά Χρονικά*, τ. Ζ' (1975), σ. 69.

17. Κ. Άμαντος, *ό.π.*

κατέστησε τὴν συνέχεια. Στὸ μέρος στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται στὴ δημώδη βυζαντινὴ λογοτεχνία, ὑποστηρίζει ὅτι εἶναι ἰσάξια τῆς λόγιας καὶ ἀποτελεῖ γνήσια ἔκφραση τῆς ἐθνικῆς συνείδησης, τῆς “ἐθνικῆς ψυχῆς”¹⁸. Ὁ Krumbacher θὰ ἐπηρεάσει ὄχι μόνο τὴ στάση τοῦ Ἀμαντου ἀπέναντι στὸ γλωσσικὸ ζήτημα, ἀλλὰ θὰ βοηθήσει νὰ ἐμπεδωθεῖ μιὰ ἀντίληψη, ὅτι τὰ κατώτερα λαϊκὰ στρώματα καὶ κυρίως ὁ ἀγροτικὸς πληθυσμὸς, ποὺ εἶναι σὲ μεγάλο βαθμὸ ὁ δημιουργὸς αὐτῆς τῆς λογοτεχνίας, εἶναι ὁ συνεχιστὴς τῆς ἐλληνικῆς κουλτούρας καὶ ὁ φορέας τοῦ ἐθνικοῦ πνεύματος.

Τὸ σημαντικότερο εἶναι ὅτι ὁ Ἀμαντος ζεῖ σὲ μιὰ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἡ ἀντίληψη ὅτι ὁ ἐποικισμὸς τῶν βορείων ἐπαρχιῶν μὲ Ἕλληνες γεωργοὺς μπορεῖ νὰ εἶναι διπλὰ ὠφέλιμος ἀπὸ ἐθνικὴ ἄποψη, ἔχει ἀρχίσει νὰ ὑποστηρίζεται ἀπὸ ἀρκετοὺς διανοούμενους καὶ πολιτικοὺς¹⁹ καί, μετὰ τὸ 1923, θὰ ἀποτελέσει κρατικὴ πολιτικὴ στὸ θέμα τῆς ἀποκατάστασης τῶν προσφύγων²⁰.

Κεντρικὸ ζήτημα στὸ ἔργο τοῦ Ἀμαντου εἶναι ὁ ἀπὸ βορρᾶ σλαβικὸς κίνδυνος ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ ἀντιμετωπισθεῖ. Τὸ θέμα αὐτὸ συνδέεται μὲ τὴν προβληματικὴ καὶ τὴ στάση τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους ἀπέναντι στὶς “ἐθνικὲς μειονότητες” τῶν Νέων Χωρῶν. Ἡ σκέψη τοῦ Ἀμαντου διέπεται σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὴν ὑπερβολικὰ φορτισμένη ἀτμόσφαιρα τῆς ἐποχῆς ἀπέναντι σ’ αὐτὸ τὸ ζήτημα, ἡ ὁποία ὁδήγησε στὴν καθιέρωση τῆς ἀντίληψης γιὰ σλαβικὴ ἐπέκταση σὲ βάρος τῶν ἐλληνικῶν ἐδαφῶν. Ὁ Ἀμαντος, μαζὶ μὲ τὸν Κ. Δ. Καραβίδα, ὁ

18. Βενετία Ἀποστολίδου, *Ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς ἱστορικὸς τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας*, Ἀθήνα 1992, σσ. 81-84.

19. Προτάσεις γιὰ νὰ ἀναλάβει τὸ ἐλληνικὸ κράτος ἓνα πρόγραμμα μὲ στόχο τὴν ἀνάπτυξη τῆς οἰκονομίας καὶ τὴν ἐκμετάλλευση τῶν πλουτοπαραγωγικῶν πηγῶν τῶν ἀγροτικῶν περιοχῶν τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης εἶχαν διατυπωθεῖ ἤδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνα, καὶ ἔγιναν πυκνότερες κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1900, ὅταν οἱ “ἀλύτρωτες” αὐτὲς περιοχὲς ἀποτελοῦσαν ἀκόμη διαμερίσματα τῆς φθίνουσας Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας καὶ διεκδικοῦνταν ἀπὸ ὅλα τὰ γειτονικά βαλκανικὰ κράτη. Στὰ χρόνια τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγῶνα, τὰ ἡγετικά στρώματα τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας ἔχουν συνειδητοποιήσει αὐτὲς τὶς προτεραιότητες καὶ τὶς ἔχουν συμπεριλάβει στὰ κείμενά τους καθὼς καὶ στὶς προτάσεις τους πρὸς τὴν ἐλληνικὴ κυβέρνησι. Ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρηγόπουλος, ὡς Πρόεδρος τοῦ “Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων”, τὸ 1884, μὲ ἐπιστολὴν τοῦ στὸ Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν ἐπισήμανε τὴν ἀνάγκη οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης τῆς Μακεδονίας ὡς “μέσον ἀμύνης τῶν ἀλυτρώτων περιοχῶν.” Βλ. Ἀρχεῖο τοῦ Ἑλληνικοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν, Κεντρικὴ Ὑπηρεσία (Κ.Υ.), ἄ. ἀρ. κατ. Α΄ 1884· πβλ. Ἑλένη Δ. Μπελιᾶ, “Ἑλληνικὴ ἄμυνα στὴν Ἡπειρὸ, Μακεδονία καὶ Θράκη. Προτάσεις Ἰωάνος Δραγούμη 1904, 1908”, *Μνημοσύνη*, τ. 11 (1988-1990), σ. 394.

20. Βλ. D. Pentzopoulos, *The Balkan exchange of populations and its impact upon Greece*, Mouton- the Hague, 1962· καὶ E. Kontogiorgi, *The Rural Settlement of Greek Refugees in Macedonia: 1923-30*, διδακτορικὴ διατριβή, Πανεπιστήμιο τῆς Ὁξφόρδης, 1996, σσ. 87-90, 179-185.

όποιος υποστηρίζει ότι η επέκταση αυτή θα διευκολυνθεί από την κοινωνικο-οικονομική οργάνωση της σλαβικής ζάντρονγκας σε βάρος της ελληνικής ελεύθερης χωρικής οικογένειας, με το έργο του συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό στην καθιέρωση της κλασικής αυτής για τον μεσοπόλεμο ιδεολογικής αντιμετώπισης του “έθνικου προβλήματος” των Νέων Χωρών²¹.

Η οικονομική ανάπτυξη των αγροτικών βορείων περιοχών της Μακεδονίας και Θράκης συνδεόταν άμεσα με την ενίσχυση του ελληνικού ή ελληνίζοντος πληθυσμού της υπαίθρου ως μέσου άμυνας των περιοχών αυτών απέναντι στο σλαβικό - βουλγαρικό κυρίως - κίνδυνο. Για την ενίσχυση του ελληνικού στοιχείου είχε προταθεί, πριν ακόμη από τους βαλκανικούς πολέμους, η αγορά τσιφλικιών, κυρίως στα διαμερίσματα Θεσσαλονίκης και Δεδέαγατς, και η εγκατάσταση μετοίκων από φτωχές αγροτικές επαρχίες της Ελλάδας με πλεονάζοντα πληθυσμό. Το μέτρο αυτό είχε ως σκοπό να ματαιώσει τα σχέδια των Βουλγάρων οι οποίοι, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ίωνος Δραγούμη που το 1906 ήταν Υποπρόξενος στο Δεδέαγατς, είχαν ήδη πραγματοποιήσει συστηματικούς έποικισμούς Βουλγάρων γεωργών και εργατών στα διαμερίσματα αυτά της Μακεδονίας και της Θράκης με σκοπό να αλλοιώσουν την εθνολογική σύνθεση του πληθυσμού προς όφελός τους²². Μετά τους βαλκανικούς πολέμους και την ενσωμάτωση των βορείων επαρχιών στο ελληνικό κράτος οι ανάγκες για ενίσχυση του ελληνικού στοιχείου, κυρίως στις αγροτικές περιοχές, εξακολουθούν να επηρεάζουν τις προτάσεις που διατυπώνονται για τον εκσυγχρονισμό της αγροτικής οικονομίας, αλλά κυρίως την αφομοίωση των μη ελληνόφωνων πληθυσμών των Νέων επαρχιών²³. Κατά την περίοδο 1913- 1917 η κατάσταση διαφοροποιείται, όταν η αναχώρηση από τις αγροτικές περιοχές ενός αριθμού Μουσουλμάνων καλλιεργητών δημιουργεί ένα δημογραφικό κενό. Η άφιξη στη Μακεδονία κατά την ίδια περίοδο των πρώτων Ελλήνων προσφύγων (περίπου 122.000 άτομα) από την Ανατολική Θράκη, τη Μικρά Ασία, τη Βουλγαρία και τον Καύκασο θα καλύψει εν μέρει αυτό το κενό και θα

21. Κ. Καραβίδας, *Τα Αγροτικά*, μελέτη συγκριτική, Αθήνα 1978 (φωτογραφική ανατύπωση από την έκδοση του 1931). Κώστας Κωστής, “Ο Κ. Καραβίδας και η ‘ανακάλυψη’ των χωρικών στη Μεσοπολεμική Ελλάδα,” *Κοινότητα και Κοινωνία*, ό Κωνσταντίνος Καραβίδας και η προβληματική των Κοινωνικών Έπιστημών, Αθήνα 1990, σσ. 69-92, G.Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic. Social Conditions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, University of California Press, 1985.

22. Παρόμοιες προτάσεις διατύπωσαν την ίδια περίοδο (1906-1908) η “Οργάνωσις Θεσσαλονίκης”, ό Περικλής Αργυρόπουλος και ό Στυλιανός Γονατάς. Βλ. Έ. Δ. Μπελιά, “Ελληνική άμυνα στην Ήπειρο, Μακεδονία και Θράκη...”, ό.π., σ. 394 και της ίδιας συγγραφέως, “Έκθεση Στυλιανού Γονατά περί Θράκης, 1907”, *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Έταιρείας*, τ. 4 (1981), σσ. 244- 250.

23. Αρχείο Κ. Δ. Καραβίδα, Φ11 και 17. Επίσης βλ. Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, Γενική Διοίκησης Μακεδονίας, Φ. 70-78, Έκθέσεις των Νομαρχών.

δημιουργήσει τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὸν ἐξελληνισμὸ τῶν περιοχῶν αὐτῶν. Ὡστόσο, ἡ ἔλλειψη συγκεκριμένου προγράμματος μόνιμης ἐγκατάστασης, ὁ Πρῶτος Παγκόσμιος Πόλεμος καὶ ὁ Ἐθνικὸς Διχασμὸς, καὶ τέλος ἡ παλιννόστηση τῶν περισσοτέρων προσφύγων μετὰ τὸ 1919 θὰ ἀναιρέσουν τὶς προσπάθειες γιὰ ἐνίσχυση τῶν ἀγροτικῶν περιοχῶν τῆς Μακεδονίας μὲ ἐλληνικὸ στοιχεῖο²⁴.

Ἡ τομὴ θὰ ἔλθει μὲ τὴν τραγωδία τῆς Μικρασιατικῆς Καταστροφῆς τοῦ 1922, τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν μεταξὺ Ἑλλάδας καὶ Τουρκίας καὶ Ἑλλάδας καὶ Βουλγαρίας, καὶ τὴν ἐγκατάσταση περίπου 700 χιλιάδων προσφύγων στὴ Μακεδονία, γεγονὸς ποὺ μεταβάλλει δραματικὰ τὴν ἐθνολογικὴ καὶ δημογραφικὴ κατάσταση τῶν βορείων ἐπαρχιῶν²⁵. Μὲ τὴν Μικρασιατικὴ Καταστροφή θὰ ἀλλάξει καὶ τὸ περιεχόμενο τῆς Μεγάλης Ἰδέας, ἡ ὁποία δὲν ἐκφράζεται πλέον μὲ τὸ ὄραμα τῆς ἐδαφικῆς ἐπέκτασης τοῦ ἀλυτρωτικοῦ ἐθνικισμοῦ, ἀλλὰ ὡς ἀντίληψη γιὰ τὴν παρουσία καὶ τὸ μέλλον τοῦ ἐλληνισμοῦ στὰ ἐδάφη ὅπου βρίσκεται καὶ δοῖ. Σὲ αὐτὴ τὴ δεύτερη φάση του, 1922- 1932, ὁ ἀστικός ἐκσυγχρονισμὸς συναρθρώθηκε μὲ τὴν οἰκοδόμησι ἐνιαίου ἐθνικοῦ κράτους. Ἡ σκέψη τοῦ Κ. Ἀμαντου ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τὸ πολιτικὸ καὶ ἰδεολογικὸ πλαίσιο τοῦ Βενιζελισμοῦ, ὁ ὁποῖος ὅλη τὴν περίοδο ἀπὸ τὸ 1910 μέχρι τὸ 1932 τέθηκε στὴν ὑπηρεσία τῆς ἐθνικῆς ὁλοκλήρωσης μὲ τὴν μία ἢ τὴν ἄλλη ἐκδοχὴ της²⁶. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ καθ' ὅλη τὴ μεσοπολεμικὴ περίοδο θὰ ὑποστηρίξει τὴν ἀνάπτυξη –μὲ ἔμφαση στὴν ἀγροτικὴ παραγωγὴ– ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς ἐλληνικῆς ἐπικράτειας. Μόνο μετὰ τὸν Β' Παγκόσμιον Πόλεμον, ὅταν οἱ πολιτικοὶ ὄροι στὴ Βαλκανικὴ Χερσόνησο ἔχουν ἀλλάξει, θὰ ὑποστηρίξει τὴν ἀναγκαιότητα γιὰ ἐπέκταση τῶν βορείων συνόρων τῆς Ἑλλάδας σὲ μιὰ πιὸ «φυσικὴ καὶ δίκαιη» ζώνη. Τὶς ἀπόψεις του αὐτὲς θὰ τὶς ἀναπτύξει στὸ βιβλίο του *Ἱστορικαὶ σχέσεις Ἑλλήνων, Σέρβων καὶ Βουλγάρων* (1949) καὶ στὰ ἄρθρα του «Τὰ Ἑλληνικὰ Σύννορα» καὶ «Βόρειος Ἡπειρος» (Ν. Ἑστία, τ. 29, 1949) ποὺ ἀναδημοσιεύτηκαν στὸν ἀναμνηστικὸ τόμον *Ἄρθρα καὶ Λόγοι* (1953).

Τὸ ζήτημα τῆς κατοχύρωσης τῶν βορείων ἐπαρχιῶν μετὰ τοὺς βαλκανικοὺς πολέμους θὰ προσανατολίσει ἀπὸ νωρὶς τὴν ἐρευνα τοῦ Κ. Ἀμαντου πρὸς τὴ μελέτη τῆς «ἐθνολογίας» τῆς Μακεδονίας. Ἡ ζωτικὴ γιὰ τὰ οἰκονομικὰ συμφέ-

24. Ἑλσα Κοντογιώργη, «Ἀγροτικὲς προσφυγικὲς ἐγκαταστάσεις στὴ Μακεδονία: 1923-1930», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν*, τ. Θ' (1992), σσ. 51-52.

25. Γιὰ τοὺς παράγοντες ποὺ καθόρισαν τὶς ἐπιλογές καὶ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ προγράμματος τῆς ἀγροτικῆς ἐγκατάστασης τῶν προσφύγων στὶς Νέες χῶρες βλ. τὴ διδακτορικὴ μου διατριβή, *The Rural Settlement ...*, σσ. 77-90.

26. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, «Βενιζελισμὸς καὶ ἀστικός ἐκσυγχρονισμὸς», *Βενιζελισμὸς καὶ ἀστικός ἐκσυγχρονισμὸς*, ἐπιμ. Γ. Θ. Μαυρογορδάτος - Χρήστος Χατζηιωσήφ, σσ. 9-19.

ροντα όλων των βαλκανικών κρατών πολυεθνική αυτή περιοχή αποτελούσε αντικείμενο των επεκτατικών τους σχεδίων και μετά την υπογραφή των συνθηκών του 1913. Το 1920 ο Ήμαντος δημοσιεύει τη μελέτη του *Μακεδονικά, συμβολή εις την μεσαιωνικήν ιστορίαν και έθνολογίαν της Μακεδονίας*, με την οποία επιχειρείται μια επιστημονικά τεκμηριωμένη προσέγγιση της ιστορίας και της παρουσίας των βαλκανικών λαών στην περιοχή αυτή. Τον απασχολεί ιδιαίτερα το ζήτημα των βορείων επαρχιών, της κατοχύρωσης και ένσωμάτωσής τους στην οικονομική, πολιτισμική και πολιτική έθνική ζωή και η συγκράτηση του σλαβικού επεκτατισμού. Την επίτευξη των στόχων αυτών τη συνδέει, όπως θα παρουσιάσουμε αναλυτικά στη συνέχεια, με την ενίσχυση των αγροτών στις επαρχίες αυτές και την ανάπτυξη της υπαίθρου. Το 1923, στον επίλογο του έργου του *Οί Βόρειοι Γείτονες της Ελλάδος*, γράφει: “Εάν δέν συμπυκνωθῇ ὁ ἀγροτικός πληθυσμός, δέν θά δυνηθῶμεν ποτέ πλέον νά ἐπανέλθωμεν εἰς τήν Μικράν Ἀσίαν, καί, ὅταν ἀκόμη ἡ Τουρκία θανατωθῇ τελείως, τὸ ὁποῖον πιθανώτατα θά συμβῇ μετὰ μίαν ἢ δύο γενεάς, θά περάσουν καί ἐκεῖ οἱ Σλάβοι...”²⁷.

Ἡ μαζική ἀφίξη τῶν προσφύγων μετὰ τὴ Μικρασιατικὴ Καταστροφὴ καὶ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν, καὶ ἡ ἐγκατάσταση ἑνὸς μεγάλου ἀριθμοῦ τους σὲ ἀγροτικούς οἰκισμοὺς στὴ Μακεδονία καὶ τὴν Θράκη δέν αἶρει τὸ ἐπιχείρημα τοῦ Ήμαντος γιὰ τὴν ἀνάγκη πυκνώσεως τῶν ἀγροτικῶν πληθυσμῶν στὶς ἐπαρχίες αὐτὲς γιὰ δύο βασικούς λόγους: Πρῶτον, τὸ κράτος εἶναι ἀπαραίτητο νὰ κατοχυρώσει τὶς λεγόμενες Νέες Χῶρες, τὶς ὁποῖες τὰ γειτονικά κράτη, καὶ κυρίως ἡ Βουλγαρία, ἐξακολουθοῦν νὰ ἐπιβουλεύονται καὶ νὰ διεκδικοῦν, ἐνισχύοντας τὸν ἐλληνικὸ πληθυσμὸ τῆς υπαίθρου. Δεύτερον, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐλέγξει τὴν ἔξοδο τῶν ἀγροτῶν πρὸς τὶς πόλεις - κυρίως μετὰ τὴν κρίση τοῦ 1929, ὅπου ἡ ἀπότομη προλεταριοποίηση μεγάλου μέρους τοῦ πληθυσμοῦ μετὰ τὴ συγκέντρωση μισοῦ ἑκατομμυρίου καὶ πλέον προσφύγων στὰ μεγάλα ἀστικά κέντρα, ἡ ἴδρυση τοῦ ΚΚΕ καὶ ἡ ἀπτήρηση τῶν σοσιαλιστικῶν ιδεῶν στὸ ἐργατικὸ κίνημα ἀποτελοῦν πολιτικὴ ἀπειλὴ γιὰ τὸν ἐλληνικὸ ἀστισμὸ. Ἡ ἀναφορὰ στὴν Ἀθήνα καὶ στὴν Καβάλα, τὶς πόλεις στὶς ὁποῖες οἱ πρόσφυγες ἀλλὰ καὶ ντόπιοι ἐργάτες μετὰ τὸ '29 θὰ ὑποστηρίζουν τὸ ΚΚΕ, στὸ πρῶτο παράθεμα αὐτοῦ τοῦ κειμένου, δέν εἶναι καθόλου τυχαία ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη²⁸.

Τὸ 1927 γράφει εἰδικὰ γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ σὲ συνδυασμὸ μετὰ τὰ προβλήματα τῶν ἀγροτικῶν περιφερειῶν τῆς βορείου Πίνδου, ὅπου κατοικοῦσαν καὶ ξενό-

27. Κ. Ήμαντος, *Οἱ Βόρειοι Γείτονες τῆς Ελλάδος*, Ἀθήνα 1923, σ. 328.

28. Βλ. ὑποσ. 1. Γιὰ τὴν ἔξοδο τῶν ἀγροτῶν βλ. Χ. Νοταρᾶς, *Ἡ ἀγροτικὴ ἀποκατάσταση τῶν προσφύγων*, Ἀθήνα 1931, σσ. 172-189. Γιὰ τὴν στροφὴ τῶν προσφύγων πρὸς τὴν ἀριστερὰ μετὰ τὸ 1929, βλ. Mark Mazower, “The Refugees, the Economic Crisis and the Collapse of Venizelist Hegemony, 1929-1932”, *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν*, τ. 9 (1992), σσ. 119-134.

φωνοὶ πληθυσμοί.

Ἡ γραμμὴ τῆς Πίνδου πρὸ πάντων μὲ τὰς προεκβολὰς τῆς μέχρι Πρέσπας πρὸς βορρᾶν καὶ μέχρι τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου πρὸς νότον ἀποτελεῖ τὴν σπονδυλικὴν στήλην τῆς Ἑλλάδος, ἡ ὁποία δὲν πρέπει νὰ γίνῃ φθισικὴ, διότι θὰ μεταδώσῃ τὴν φθίσιν εἰς ὅλον τὸν ἑλληνικὸν ὀργανισμόν. ...Θέλω δὲ νὰ ἐπιστήσω τὴν προσοχὴν τῶν ἀρμοδίων εἰς τὸ κρισιμώτερον σημεῖον τῆς Πίνδου, τὸ βόρειον, ὅπου κατοικοῦν καὶ ξενόφωνοι πληθυσμοί, σλαβόφωνοι πρὸ πάντων, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἐργάζεται καὶ ξενικὴ προπαγάνδα. Περί τούτων τῶν πληθυσμῶν ἐπεκράτησεν ἀπλοϊκὴ ἀντίληψις καὶ δι' αὐτὸ δὲν ἐπεδιώχθη κατὰ τὴν τελευταίαν ἀνταλλαγὴν ἡ μετανάστευσις τῶν θελόντων νὰ φύγουν, ἐνῶ κατορθώθη τὸ ξερρίζωμα τῶν ἑλληνοφώνων καὶ ἑλληνικῆς καταγωγῆς Βαλαάδων τῆς Νοτίου Μακεδονίας²⁹.

Γιὰ τὸ θέμα τῆς προσφυγικῆς ἐγκατάστασης καὶ τὸ ζήτημα τῶν Σλαβοφώνων τῶν ἐπαρχιῶν τῆς Μακεδονίας ὁ ᾠμαντος θὰ προτείνει τὴν πιὸ ἀκραία καὶ ἀνεφάρμοστη λύση - ἂν λάβουμε ὑπόψιν μας τὸ πλαίσιο ποὺ καθόρισε ἡ Κοινωνία τῶν Ἐθνῶν γιὰ τὰ δικαιώματα τῶν μειονοτήτων. Στὸ παράθεμα ποὺ ἀκολουθεῖ καθίσταται σαφές ὅτι ἡ πρότασί του γιὰ τὴν ἀνάπτυξη καὶ τὸν ἐποικισμό μὲ πρόσφυγες ἀποτελεῖ μιὰ ὀρθολογικὴ ἐπιλογὴ ἡ ὁποία ἀποβλέπει στὴν ἐπίτευξη τοῦ ἐθνικοῦ στόχου, ποὺ ἦταν ἀσφαλῶς ὑπέρτερος τοῦ οἰκονομικοῦ, ἂν καὶ ὁ τελευταῖος χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν ἐπιλογὴ:

Ἄλλ' εἶναι καιρὸς νὰ μὴ σκέπτονται πλέον οἱ Ἕλληνες ποῦ θὰ φύγουν, εἰς τὴν Αὐστραλίαν ἢ Ἀβυσσηνίαν, ἀλλὰ πῶς θὰ ἐγκατασταθοῦν εἰς τὴν Ἑλλάδα, εἰς μέρη κατάλληλα νὰ ἀναπτυχθοῦν καὶ τοιαῦτα εἶναι αἱ ἄπειροι ἀποξηραντέαι ἐκτάσεις πανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος. Ὑπάρχει λοιπὸν καὶ ζήτημα ἐποικισμοῦ ἢ μετοικισμοῦ γηγενῶν, ὅχι μόνον προσφύγων ... καὶ πρέπει νὰ τὸ μελετήσῃ, μαζί μὲ τόσα ἄλλα ζητήματα, τὸ Γεωργικὸν Ἰνστιτοῦτον Μελετῶν, γιὰ νὰ μπορέσῃ ἔπειτα ἡ κυβέρνησις νὰ ἐφαρμόσῃ τὰ πορίσματά του. Τὸ ζήτημα αὐτὸ τοῦ μετοικισμοῦ ἔχει ἰδιαιτέρα σημασίαν εἰς τὴν Θράκην καὶ Μακεδονίαν, μάλιστα κοντὰ εἰς τὰ σύνορα, καὶ εἶναι κρῖμα ὅτι κανεὶς ἀκόμη δὲν τὸ ἐπρόσεξε. Εἰς ἐπικίνδυνα σημεῖα τῆς Μακεδονίας καὶ Θράκης ὑπάρχουν ξενόφωνοι πληθυσμοί, οἱ ὅποιοι μίαν ἡμέραν θὰ ἐκδηλωθοῦν ἐχθρικοὶ πρὸς τὴν Ἑλλάδα καὶ πρέπει νὰ ἀραιωθοῦν ἢ νὰ μετοικισθοῦν ὅλως διόλου. Ὁ μετοικισμὸς δύναται νὰ γίνῃ ὑπὸ εὐνοϊκοῦς δι' αὐτοὺς γε-

29. Κ. ᾠμαντος, "Οἱ γεωργικοὶ πληθυσμοὶ καὶ τὸ μέλλον τοῦ ἑλληνισμοῦ", Κ. ᾠμάντου, Κ. Δ. Καραβίδα, Ν. Ἡ. Ἀναγνωστόπουλου μετὰ προλόγου ὑπὸ Π. Ἀ. Δεκάζου, *Ἡ Πύκνωσις τῶν ἀγροτικῶν μας πληθυσμῶν καὶ τὰ μέσα τῆς ἐπιτυχίας αὐτῆς*, Παράρτημα Γεωργικοῦ Δελτίου Ἀπριλίου 1927, Γεωπονικὴ Βιβλιοθήκη, ἀρ. 14, Ἔκδοσις Ἑλληνικῆς Γεωργικῆς Ἑταιρείας, Ἀθήνα 1927, σσ. 9-10. (Τὸ ἄρθρο τοῦ Κ. ᾠμαντος πρωτοδημοσιεύτηκε στὸ *Ἐλεύθερο Βῆμα* τῆς 15/1/1927).

ωργικούς ὁρους καὶ νὰ ἀποβῇ εὐεργετικὴ πράξις καὶ διὰ τὴν Ἑλλάδα ἀλλὰ καὶ δι' αὐτούς»³⁰.

Τέλος, ἡ οἰκονομικὴ δυσπραγία καὶ τὰ κοινωνικὰ προβλήματα τῆς περιόδου τοῦ μεσοπολέμου, ἐξαιτίας τοῦ δημογραφικοῦ προβλήματος ποὺ προξένησε ἡ ἀφίξη τῶν προσφύγων, καὶ τῆς ταυτόχρονης μείωσης τῶν μεταναστευτικῶν ἐμβασμάτων, τῶν καλλιεργητικῶν ἀποδόσεων, τῆς κρίσης στὸ ἐμπόριο καὶ τῇ ναυτιλίᾳ, δημιούργησε τὸ αἶτημα γιὰ τὴν αὐξηση τοῦ ἐθνικοῦ πλούτου κυρίως μέσω τῆς ἀνάπτυξης τῆς γεωργίας³¹. Ἀξίζει νὰ ἀναφέρουμε τὰ ὅσα ἔγραφε τὸ 1928 στὸν Ἄμαντο ὁ Παμμασσηνιακὸς Γεωπονικὸς Σύνδεσμος:

... μέγας εἶναι ὁ κίνδυνος γενικωτέρας δυσπραγίας, τὴν ὁποίαν θὰ ἐκμεταλλεύεται ἡ ἀναρχικὴ προπαγάνδα τῶν διαφόρων ἀγυρτῶν καὶ ἀνισορρόπων ψευδομεταρρυθμιστῶν ἡ ὁποία εἶναι ἱκανὴ νὰ διαταράσῃ τὴν τάξιν καὶ τὴν ἡσυχίαν τῆς κοινωνίας καὶ νὰ παραλύῃ πᾶσαν ἐνέργειαν τῆς Πολιτείας...καὶ πᾶσαν ἐθνικὴν ἄμυναν ἄνευ τῆς ὁποίας θὰ διατρέξῃ σοβαρὸν κίνδυνον καὶ αὐτὴ ἡ ἀνεξαρτησία τῆς χώρας μας.

Κανὲν ἄλλο μέσον διὰ τὴν σωτηρίαν τῆς χώρας δὲν ἀπομένει, τόσον συντελεστικόν, ὅσον ἡ ἀντὶ πάσης θυσίας ἀνάπτυξις τῆς Γεωργίας καὶ τῶν ἄλλων κλάδων τῆς ἐθνικῆς μας παραγωγῆς, ὡς οἷόν τε ταχύτερον μέχρι τοῦ σημείου τοῦ διπλασιασμοῦ τουλάχιστον τοῦ μέχρι τοῦδε παραγομένου πλούτου διὰ γενικεύσεως τῆς ἐντατικῆς ἐργασίας εἰς τὴν ὑπαιθρον χώραν. Ἀλλὰ πρὸς τοῦτο χρειάζεται μία ἀσυνήθης ὥθησις πρὸς τὰ παραγωγικὰ ἔργα διὰ συναγεροῦ γενικοῦ, ὁ ὁποῖος νὰ ἐπιβάλῃ καὶ εἰς τὴν Πολιτείαν καὶ εἰς τὴν Κοινωνίαν τὴν λήψιν μέτρων σοβαρῶν δι' ἀνάλογον πρὸς τὰς σημερινὰς ἀνάγκας τῆς χώρας ἀνάπτυξιν τῆς Γεωργίας καὶ τῶν σχετικῶν κλάδων, ἀναγνωρίζομένης τῆς ἀνάγκης ταύτης, ὡς ζητήματος ζωῆς ἢ θανάτου διὰ τὴν Ἑλλάδα. Ἡ ὑπὲρ τῆς κινήσεως ταύτης ἐπιβολὴ ἀναμένεται πρῶτιστα πάντων ἐκ μέρους τῆς ἰθυνούσης τάξεως, ἡ ὁποία δυστυχῶς μέχρι τοῦδε ἀδιαφόρως ἔχει πρὸς τὴν σημερινὴν κατάστασιν τῶν οἰκονομικῶν τοῦ τόπου³².

30. Κ. Ἄμαντου, “Ἐντυπώσεις ἀπὸ τὴν Εὐρυτανίαν”, *Εὐρυτανία*, ἀρ. φύλ. 29, 6 Αὐγ. 1930. Τοῦ ἴδιου, *Ἱστορικαὶ σχέσεις Ἑλλήνων, Σέρβων καὶ Βουλγάρων*, Ἀθήνα 1949, σσ. 87-88. Βλ. καὶ Ἰωάννης Νοτάρης, ὁ.π., σ. 15. Ὁ Νοτάρης μᾶς πληροφορεῖ ὅτι στὰ μαθήματά του ἔκανε λόγο γιὰ μετακίνηση τῶν σλαβοφώνων ἀπὸ τὴν Μακεδονία στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου καὶ τῶν κατοίκων τῶν νησιῶν στὴ Μακεδονία ὥστε νὰ ἐπιτευχθεῖ ἐθνικὴ ὁμοιογένεια.

31. Βλ. Mark Mazower, *Greece and the Inter-war Economic Crisis*, OUP, Oxford 1989.

32. Παμμασσηνιακὸς Γεωπονικὸς Σύνδεσμος (ΠΓΣ) πρὸς Κ. Ἄμαντον, ἀρ. πρ. 612, 4 Ἰαν. 1928. Προσωπικὸν Ἀρχεῖον Κ. Ἀμάντου (ΚΕΜΝΕ), Dossier IV, Δέσμη 4, Ἐπιστολαὶ διαφόρων, Β'. Θέλω νὰ εὐχαριστήσω τὸν Κ. Λάππα ποὺ μοῦ ὑπέδειξε τὴν ὑπαρξὴ τοῦ τμήματος αὐτοῦ τοῦ ἀρχείου τοῦ Κ. Ἄμαντου στὸ ΚΕΜΝΕ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, καθὼς καὶ γιὰ τίς παρατηρήσεις του.

Ὁ Σύνδεσμος προέταξε τὸ σύνθημα “Στραφῶμεν πάντες εἰς τὴν Γῆν, ἵνα σωθῶμεν” καὶ πρότεινε τὴ σύσταση “Ἐπιτροπῆς πρὸς συλλογὴν πανελληνίων ἐράνων, διὰ τὴν ἀνέγερσιν τοῦ ἀγάλματος τοῦ Ἑλληνοῦ Ἀγρότου, συμβολίζοντος τὴν γεωργικὴν ἀναγέννησιν καὶ ἀνάπλασιν τῆς Ἑλλάδος” ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Δημάρχου Ἀθηναίων. Ὁ Ἀμαντος ἐκλήθη νὰ συμμετάσχει στὴν Ἐπιτροπὴ, τὴν ὁποῖαν διηύθυνε ὁ Σπ. Χασιώτης, ὡς ἐπίλεκτο μέλος³³. Τὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀγρότου ἐπρόκειτο νὰ στηθεῖ στὸν περίβολο τῆς Βουλῆς “ὡς Σύμβολον μιᾶς νέας θρησκείας, ἡ ὁποία πρέπει νὰ κυριαρχήσῃ εἰς τὴν συνείδησιν ὅχι μόνον τοῦ Ἀγροτικοῦ, ἀλλὰ καὶ παντὸς τοῦ Ἀστικοῦ κόσμου, ὀφείλοντος νὰ ἐνδιαφέρεται ὑπὲρ τῆς ἐθνικῆς παραγωγῆς, ἐκ τῆς ὁποίας ἀντλεῖ τὰ μέσα τῆς ὑπάρξεως αὐτοῦ”³⁴. Πάντως, ἡ ἰδέα αὕτη, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἀκραία ἐκδήλωση τῆς μυθοποίησης τοῦ ἀγρότη κατὰ τὸν μεσοπόλεμο, ἐντάσσεται καὶ στὸ κλίμα τῆς “μνημειομανίας” καὶ ἡρωολατρίας ποὺ ἐπικρατεῖ σὲ ὅλη τὴν περίοδο τοῦ μεσοπολέμου στὴν Ἑλλάδα καὶ ἐντάθηκε ἀπὸ τὴν προετοιμασίαν τοῦ ἐορτασμοῦ τῆς Ἐκατοετηριδος τῆς Ἐθνικῆς Παλιγγενεσίας³⁵. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ ἀναγνωρισθεῖ εὐγνωμοσύνη σὲ κάθε ἐπιφανῆ καὶ ἀφανῆ ἥρωα - συντελεστὴ τῆς ἀναπλάσεως τῆς Ἑλλάδας, ποὺ ἀπηχεῖ αὐτὸ τὸ κλίμα, ἡ προσπάθεια αὕτη, ἡ ὁποία δὲν ὑλοποιήθηκε, ὅσο γνωρίζω, ἀντανακλᾷ μία πραγματικότητα γιὰ τὶς ἰδέες ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὴν πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ σκέψη γιὰ τὴ σημασίαν τοῦ Ἑλλήνα ἀγρότη ποὺ εἶχε πρόσφατα σηκώσει τὸ βάρος τῶν βαλκανικῶν πολέμων καὶ τῆς Μικρασιατικῆς ἐκστρατείας.

«ΕΘΝΟΛΟΓΙΚΗ» ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΩΝ ΒΑΛΚΑΝΙΚΩΝ ΛΑΩΝ. ΔΙΑΣΠΟΡΑ ΚΑΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ

Στὴν ἄποψη ὅτι ἡ ἀπάντηση στὰ προβλήματα ποὺ ἀντιμετωπίζει τὸ ἐλληνικὸ κράτος θὰ πρέπει νὰ στηρίζεται στὴν ἀνάπτυξη τῆς ὑπαίθρου καὶ τὴν ἐπιστροφή στὴν ἀγροτικὴ παραγωγὴ ὁ Ἀμαντος θὰ καταλήξῃ ἀπὸ τὴν ἐξέταση τῆς ἱστορικῆς πορείας τοῦ Ἑλληνισμοῦ³⁶ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα μέχρι τὴ σύγ-

33. ΠΓΣ πρὸς Ἀμαντον, ὁ.π.

34. Ὁ πρόεδρος τοῦ ΠΓΣ, γιὰ νὰ πείσει τὸν Ἀμαντο νὰ ὑποστηρίξῃ τὸ πρόγραμμά τους τοῦ ἔγραφε: “ἂν τὸν καθόλου ἀγῶνα ὑπὲρ τῆς ἐθνικῆς παραγωγῆς ἀναλάβωσιν ἐξέχοντα πρόσωπα τῆς περιωπῆς Ὑμῶν, ἐγνωσμένης κοινωνικῆς δράσεως ... μέγα τι ἀγαθὸν θὰ προκύψῃ διὰ τὴν σωτηρίαν τῆς χώρας”, ὁ.π. Βλ. καὶ Δήμαρχος Ἀθηναίων πρὸς Κ. Ἀμαντον, Ἀθήνα 7 Φεβρουαρίου 1928, Προσωπικὸν Ἀρχεῖον Κ. Ἀμάντου (KEMNE), Dossiers IV, Δέσμη 4, Ἐπιστολαὶ διαφόρων, Β’.

35. Θεοδώρα Φ. Μαρκάτου, *Ὁ γλύπτης Γεώργιος Μπονάκος (1863-1940), Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του*, διδακτορικὴ διατριβή, Θεσσαλονίκη 1992, σσ. 137, 162. Τῆς ἰδίας, “Τὰ Δημόσια Μνημεῖα στὴν Ἑλλάδα τὸ 1930. Ἡ περίπτωση τῆς Σάμου καὶ τοῦ Ἡρακλείου”, Πρακτικὰ Συνεδρίου *Ἡ Σάμος ἀπὸ τὰ Βυζαντινὰ χρόνια μέχρι σήμερα*, τ. Β’ (1998), σσ. 299-327.

36. Γιὰ τὸ περιεχόμενο ποὺ προσδίδει στὴν ἐννοία Ἑλληνισμὸς ὁ Κ. Ἀμαντος βλ. Γ.

χρονη εποχή και από τις “έθνολογικές” του μελέτες. Από τη μελέτη της αρχαίας, βυζαντινής και νεότερης ιστορίας προκύπτει ότι κατορθώνουν να επιβιώσουν και να επικρατήσουν σε ένα γεωγραφικό χώρο εκείνοι οί λαοί, οί όποιοι διαθέτουν αριθμητικά ισχυρό αγροτικό πληθυσμό, έχουν εδραιώσει την παρουσία τους στην ύπαιθρο και ελέγχουν την ενδοχώρα, όχι μόνο τις πόλεις και τὰ λιμάνια. “Μία χώρα κατέχεται καλῶς μόνον ὑπὸ τῶν ἀγροτικῶν καὶ ποιμενικῶν πληθυσμῶν”. Οί πληθυσμοί αὐτοί, ὅπως ἀποδεικνύει ἡ μελέτη τῆς βυζαντινῆς καὶ τῆς νεότερης ιστορίας, καθὼς ἐπίσης καὶ ἡ ἱστορία τῶν γειτονικῶν βαλκανικῶν λαῶν, εἶναι οί καλύτεροι φρουροί τῶν συνόρων καὶ ἀποτελοῦν τὴν ἀσφαλέστερη ἐγγύηση γιὰ τὴν ἄμυνα τῆς χώρας γιατί εἶναι ἄρρηκτα δεμένοι μὲ τὴ γῆ ποὺ καλλιεργοῦν³⁷. Ἀντιθέτως τὸ ἐμπόριο, ὁ μεταπρατισμὸς καὶ ἡ ἐπιδίωξη τοῦ εὐκόλου κέρδους προκαλοῦν τὴ διάσπαση τῶν δυνάμεων τοῦ ἔθνους καὶ ὑπῆρξαν πάντοτε αἰτίες τῆς παρακμῆς καὶ τῆς κακοδαιμονίας τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους. Γιατὶ τὸ φαινόμενο τῆς ἀστυφιλίας καὶ οί ἐμπορικὲς δραστηριότητες τῶν Ἑλλήνων ποὺ προκάλεσαν τὴν ἐξάπλωσή τους σὲ ὅλη τὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο προκάλεσαν καὶ τὴν πτώση τοῦ ἀρχαίου κόσμου³⁸.

Στὴν *Εἰσαγωγή εἰς τὴν Βυζαντινὴν Ἱστορίαν* ὁ Ἀμαντος γράφει ὅτι κατὰ τὴν ἀρχαιότητα οί Ἕλληνες ποὺ κατέβηκαν στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὰ βόρεια μέρη ἀναπτύχθηκαν οἰκονομικά καὶ πνευματικά νωρίτερα ἀπὸ τοὺς ἄλλους μεσογειακοὺς λαοὺς, γιατί ἡ γεωγραφικὴ κατάσταση τοῦ τόπου στὸν ὁποῖο ἐγκαταστάθηκαν τοὺς ἀνάγκασε νὰ γίνουν ἐμποροὶ καὶ ναυτικοὶ καὶ νὰ ἐπεκτείνουν τὶς δραστηριότητές τους σὲ μιὰ εὐρεία γεωγραφικὴ ἔκταση. Ὡστόσο, παρόλο ποὺ ἀνέπτυξαν, ἀκριβῶς ἐξαιτίας τῶν ἐμπορικῶν δραστηριοτήτων τους ἀξιόλογο πολιτισμὸ, διασκορπίστηκαν καὶ ἐν συνεχείᾳ ἔχασαν πολλὰ κέντρα ἐλληνικά ποὺ εἶχαν ἰδρύσει στὴν κεντρικὴ καὶ ἀνατολικὴ Μεσόγειο. “Καὶ ὁμως ὁ

Θεοτοκᾶς, “Κωνσταντῖνος Ἀμαντος”, *Νέα Ἑστία* (1961), σ. 1485: “Ὁ Ἑλληνισμὸς τοῦ εἶταν πολὺ πλατὺς στὸ γεωγραφικὸ χωρὸ καὶ στὸν ἱστορικὸ χρόνον. Ἡ ἀκτίνα τῆς δράσης τοῦ σκέπαζε ὅλην τὴ Βαλκανικὴ, τὶς παραδουνάβιες χώρες καὶ τὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο, ὡς τὴ Συρία, τὸ Σινᾶ, τὴν Αἴγυπτο καὶ χανότανε στὴν ἀπεραντοσύνη τῆς Διασπορᾶς. Ἡ ἱστορία τοῦ ἀπλωνότανε ἀδιάκοπη, μέσα ἀπὸ τὴν ἀτέλειωτη σειρά τῶν ἐλληνιστικῶν, ρωμαϊκῶν, βυζαντινῶν καὶ ὀθωμανικῶν αἰώνων, ὡς τὶς ἡμέρες τοῦ νέου ἐλευθέρου Κράτους.” Ἐπίσης Δ. Ἀ. Ζακυθηνός, “Κωνσταντῖνος Ἀμαντος”, *Νέα Ἑστία*, τ. 67 (1966), σ. 193.

37. “Ἐν δίδαγμα ἀπομένει ἐκ τῆς ἐξετάσεως τοῦ μεγάλου προβλήματος τοῦ 1821, ὅτι ἐν ἔθνος διὰ νὰ ἐπιτύχῃ εἰς τοὺς μεγάλους ἀγῶνας τοῦ πρέπει νὰ ἔχῃ μίαν ψυχὴν, ...νὰ δύναται ἀκόμη νὰ στηρίζεται εἰς μεγάλας μάζας ἀγροτῶν συνδεδεμένων ἀρρήκτως μὲ τὸ πατριον ἔδαφος.” Κ. Ἀμαντος, “Λόγος ἐκφωνηθεὶς τὴν 25ην Μαρτίου 1937 ἐν τῇ αἰθούσῃ τῶν τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ἐντολῇ τῆς Συγκλήτου”, *Μικρὰ Μελετήματα*, σ. 46.

38. Κ. Ἀμαντος, “Βαλκανικά, Δ’ Σλάβοι καὶ Ἕλληνες”, *Βραδυνή* 12 Ἰανουαρίου 1935, [*Μικρὰ Μελετήματα*, σσ. 73 κ.έ.]. Τοῦ ἴδιου, “Μετὰ ἑκατὸν ἔτη (Ἀπὸ τῆς Ἀπελευθερώσεως τῆς Ἑλλάδος)”, ὁ.π., σσ. 167-168. Τοῦ ἴδιου, “Τὸ Αἰγαῖον καὶ ἡ γεωγραφικὴ διάσπασις τοῦ Ἑλληνισμοῦ”, *Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος*, (Ἰούνιος 1922), σσ. 344-352.

Ἑλληνισμὸς αὐτὸς ὁ ὑπηρετήσας τόσον λαμπρὰ τὸν πολιτισμὸν, ἔμελλε τόσον ἄδοξα νὰ χαθῇ, μόνον διότι κατεῖχε πόλεις καὶ δὲν ἠμπόρεσε νὰ ἐκταθῇ εἰς τὴν ὑπαιθρον»³⁹.

Ὁ Ἀμαντος θεωρεῖ τὴν πολιτικὴ τῆς ἐξαπλώσεως τοῦ ἑλληνισμοῦ πρὸς τὴν Ἀνατολὴ ὀλέθρια καὶ κατακρίνει τὸν Ἀλέξανδρο γιατί δὲν ἐξελλήνισε τὴν Βαλκανικὴ Χερσόνησο καὶ διασκόρπισε τίς δυνάμεις τοῦ ἑλληνισμοῦ, ποὺ ὁ Φίλιππος μόλις εἶχε κατορθώσει νὰ ἐνώσει, στὰ βάθη τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Ἀσίας⁴⁰. Τὸν Φίλιππο τὸν θαυμάζει γιὰ τὸν συγκεντρωτισμὸ του καὶ γιατί εἶναι ὁ μόνος ὁ ὁποῖος στὴν ἀρχαιότητα θὰ μπορούσε νὰ ὑλοποιήσει αὐτὸ ποὺ εἶναι καὶ στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀμαντου τὸ ζητούμενο, δηλ. τὴν πολιτικὴ ἐνότητα τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ τὴ στερέωσή του στὸ βαλκανικὸ χῶρο⁴¹. Ἀναπτύσσει τὴν ἰδέα πῶς, ἂν ὁ ἑλληνισμὸς εἶχε ἀπὸ νωρὶς προσανατολιστεῖ ὥστε νὰ ἐπικρατήσῃ καὶ νὰ ἐδραιώσῃ τὴν παρουσίαν του στὴ Βαλκανικὴ καὶ στὶς δύο πλευρὲς τοῦ Αἰγαίου, θὰ ἦταν τὸ μεγαλύτερο ἔθνος καὶ ἡ ἐπίδρασίς του ἀνυπολόγιστη⁴².

Μόνον στὴ Μικρὰ Ἀσία ἦταν συνεχὴς ἡ παρουσία τῶν Ἑλλήνων καὶ γι' αὐτὸ ἡ περιοχὴ αὐτὴ ἀποτέλεσε τὸ κύριο στήριγμα τοῦ χιλιετοῦς Βυζαντίου⁴³. “Μόνον ἡ Μικρὰ Ἀσία ἀπέμεινε μέχρι τῶν ἡμερῶν μας ὡς δυαδικὸν τμῆμα τοῦ ἑλληνισμοῦ, διότι μόνον ἐκεῖ ἠϋξήθη τεραστίως αὐτὸς καὶ δὲν κατέλαβε μόνον πόλεις ἀλλὰ καὶ τὴν ὑπαιθρον χώραν»⁴⁴.

39. Κ. Ἀμαντος, “Βαλκανικά, Δ’”, Σλάβοι καὶ Ἕλληνες, ὁ.π. [Μικρὰ Μελετήματα, σ. 72].

40. Γιά ὅσους ἐγκαταστάθηκαν στὴν Αἴγυπτο, τὴ Συρία καὶ τὴν Παλαιστίνη σχολιάζει: “Οἱ Σλάβοι εἰς τὴν Βαλκανικὴν ἐξηπλώθησαν ὡς ποιμένες καὶ γεωργοί, ἐνῶ οἱ Ἕλληνες φεύγουν ἀπὸ τὴν Αἴγυπτον καὶ τὴν Συρίαν, διότι δὲν ἠμποροῦσαν νὰ γίνουν ποιμένες καὶ γεωργοί, νὰ καταλάβουν δηλαδὴ τὴν ὑπαιθρον”. Κ. Ἀμαντος, ὁ.π.

41. Κ. Ἀμαντος, “Βαλκανικά, Α’”. Ἀπὸ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου πρὸς τὸν Μεσαίωνα”, Μικρὰ Μελετήματα, σ. 57: “Υπῆρξεν ἀτύχημα διὰ τὴν Ἑλλάδα ὁ θάνατος τοῦ μεγάλου Φιλίππου (336 π.Χ.), ὅστις πρῶτος ἠνώσε τὸν Ἑλληνισμὸν τῆς Εὐρώπης, παρὰ τὴν ἀντίδρασιν τῶν ρητόρων. Ἄν ἔξη περισσότερον θὰ ἐξέτεινεν ἴσως τὸν Ἑλληνισμὸν πρὸς βορρᾶν, εἰς τὰς χώρας τῶν Ἰλλυριῶν καὶ Θρακῶν καὶ τὸ πολὺ εἰς Μικρὰν Ἀσίαν, ἀλλὰ δὲν θὰ τὸν ἐσκόρπιζεν εἰς τὴν Μεσοποταμίαν καὶ μέχρι τῶν Ἰνδιῶν, ὅπως ἔκαμεν ὁ ὑπεράνθρωπος υἱὸς του, ὁ Ἀλέξανδρος. Ἀλλ’ ἂν διὰ τοῦ Φιλίππου ἐστερεώνετο καλύτερά εἰς τὰ Βαλκάνια ὁ Ἑλληνισμὸς”, συνεχίζει, “ἡ ἱστορία τοῦ Κόσμου καὶ τῶν Βαλκανίων θὰ ἦτο διαφορετικὴ ... καὶ ἴσως δὲν θὰ εἶχαμεν νέους γείτονας, Σλάβους καὶ Βουλγάρους”.

42. “Ἄν ὁ Ἑλληνισμὸς ἐξηπλώνετο εἰς συμπαγὴ ὄγκον περὶ ἑαυτὸν, ὅπως ὁ Σλαβισμὸς, θὰ ἦτο βέβαια σήμερον τὸ μεγαλύτερον ἔθνος τοῦ κόσμου”. Κ. Ἀμαντος, “Βαλκανικά, Δ’” ... [Μικρὰ Μελετήματα, σσ. 71-72]. Ἀριστος Καμπάνης, “Μία Εἰσαγωγὴ στὴ Βυζαντινὴ Ἱστορίαν”, Περιοδικὸ Ἔργασία, τ. 5 (Αὐγ. 1933).

43. Κ. Ἀμαντος, “Βαλκανικά, Δ’”, Σλάβοι καὶ Ἕλληνες, ὁ.π., [Μικρὰ Μελετήματα, σ. 73].

44. Κ. Ἀμαντος, Μετὰ ἑκατὸν ἔτη (Ἀπὸ τῆς Ἀπελευθερώσεως τῆς Ἑλλάδος), ὁ.π., σσ. 167-168. Ἐπίσης τοῦ ἰδίου, “Βαλκανικά, Δ’”, Σλάβοι καὶ Ἕλληνες, ὁ.π., σ. 72-73.

Ἀντιθέτως πρὸς τοὺς Ἕλληνες οἱ Σλάβοι, ποιμενικὸς πληθυσμὸς καὶ κατόπιν καὶ γεωργικός, ὅταν ἐμφανίσθηκαν τὸν ἑβδομο αἰῶνα στὴ βόρεια Βαλκανικὴ κατέλαβαν τὴν ὑπαιθρο καὶ “δι’ αὐτὸ καὶ ἐγκαθίστανται στερεώτερα”, μπόρεσαν νὰ διατηρήσουν τὴ συνοχή τους, καὶ παρέμειναν στὴ Βαλκανικὴ ἐπιβάλλοντας μάλιστα τὴ γλῶσσα τους στὸν ὀλιγάριθμο ντόπιο πληθυσμὸ τῆς ὑπαιθρου⁴⁵:

Πόλεις δὲν ἵδρυσαν οἱ Σλάβοι, ἀλλὰ ὡς ποιμενικοὶ καὶ ἀργότερα ὡς ἀγροτικοὶ πληθυσμοὶ περιέσφιγξαν τὰς παλαιὰς πόλεις τῆς Βαλκανικῆς μὲ τοὺς παλαιοὺς κατοίκους Ἰλλυριοὺς καὶ Θράκας, τοὺς ὁποίους ὅλους σιγὰ-σιγὰ ἐξεσλάβισαν. Ἐδοκιμάσθη τότε πόσον εὐκόλα μεταδίδεται ἡ σλαβικὴ γλῶσσα καὶ ἀκόμη πόσον δυσκίνητοι εἶναι οἱ ποιμενικοὶ καὶ ἀγροτικοὶ πληθυσμοί· δύσκολα μανθάνουν ξένην γλῶσσαν τῶν πλησίων πόλεων, ἀντιθέτως δ’ αὐτοὶ ἀναγκάζουν τοὺς ἐμπόρους καὶ τεχνίτας νὰ μάθουν τὴν ἰδικήν των⁴⁶.

Μὲ τὸ ἴδιο ἐπιχείρημα ὁ Ἄμαντος ἐρμηνεύει καὶ τὴν ἐπικράτηση τῶν Βουλγάρων στὴ Βαλκανικὴ καὶ τὴν “ἐξαφάνιση” τοῦ παλαιοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας διὰ τοῦ “ἐκβουλγαρισμοῦ” τους:

Ὅχι ἡ βουλγαρικὴ κατάκτησις, ἀλλ’ ἡ βαθμιαία διείσδυσις τοῦ Βουλγάρου γεωργοῦ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας ἔφερε τὸν ἐκβουλγαρισμὸν τόσων ἑκατοντάδων χιλιάδων Ἑλλήνων ἐκεῖ ἐπάνω· ὅπως πάντοτε οἱ ἐμπορικώτεροι Ἕλληνες ἐμάνθαναν τὰ βουλγαρικὰ (=σλαβικὰ τῶρα πλέον), ἐνῶ οἱ δυσκίνητοι Βούλγαροι γεωργοὶ δὲν εἶχαν καμμίαν ἀνάγκην νὰ μάθουν ἑλληνικά⁴⁷.

Τὴ διαπίστωση αὐτὴ θὰ τὴ χρησιμοποιήσῃ γιὰ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴ δυσκολία ἀφομοίωσης τῶν σλαβοφώνων κατοίκων τῶν Νέων Χωρῶν κατὰ τὴ μεσοπολεμικὴ περίοδο, καὶ νὰ προτείνει τρόπους θεραπείας:

Ἐπρεπε νὰ γνωρίζουν οἱ ἀρμόδιοι ὅτι οἱ σλαβόφωνοι δὲν μανθάνουν εὐκόλα ἑλληνικά, ὅπως οἱ Ἕλληνες μανθάνουν ἐν Μακεδονίᾳ σλαβικά. ... Μόνον ἄγνοια τῆς ἱστορίας καὶ τῆς γλώσσης μας δύναται νὰ ἐμβάλῃ τὴν πεποίθησιν ὅτι μὲ τὰ σχολεῖα μόνον θὰ μάθουν ἑλληνικά οἱ ξενόφωνοι. Ἡ Μικρὰ Ἀσία ἐξελληνίσθη καὶ ἐπολιτίσθη ἄλλοτε μὲ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς συγκοινωνίας καὶ τὴν ἵδρυσιν ἀπείρων ἑλληνικῶν συνοικισμῶν. Καὶ σήμερον ἀκριβῶς εἰς τὸ κρίσιμον σημεῖον τῆς βορείου Πίνδου ταχεῖα δύναται νὰ εἶνε ἡ μετάδοσις τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καθὼς καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, μόνον ἀφοῦ ἀναπτυχθῇ τελείως ἡ συγκοινωνία καὶ ἐνισχυθοῦν τὰ ἑλληνικά κέντρα... Τὸ

45. Κ. Ἄμαντος, “Βαλκανικά, Γ’ Ἡ ἐθνολογικὴ σύστασις τῶν Βαλκανικῶν λαῶν”, *Βραδυνή* (16 Μαρτίου 1934), [Μικρὰ Μελετήματα, σ. 67.]

46. Κ. Ἄμαντος, “Βαλκανικά, Δ’ Σλάβοι καὶ Ἕλληνες”, *ὁ.π.*, σ. 69.

47. Κ. Ἄμαντος, *ὁ.π.*, σ. 70.

ζήτημα τῆς συγκοινωνίας τῆς βορείου Πίνδου καὶ ἡ ἐνίσχυσις τῶν ἐλληνικῶν κέντρων διὰ τῶν Σαρακατσαναίων καὶ ἄλλων Ἑλλήνων ἀποτελοῦν τὰ μόνα ταχέα μέσα τῆς μεταδόσεως ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἡ παραγνώρισις αὐτῶν θά ἐπιφέρει βαρεῖαν τὴν τιμωρίαν⁴⁸.

Γιὰ τὸν Ἀμαντο ὁ ἀγροτικὸς χαρακτήρας τῶν γειτονικῶν πρὸς τὴν Ἑλλάδα βαλκανικῶν κρατῶν ἀποτελέσει καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ ἀποτελεῖ μόνιμη ἀπειλή:

Θέλω νὰ ἐπιστήσω τὴν προσοχὴν τῶν ἀναγνωστῶν μου εἰς τοῦτο τὸ σημεῖον, ὅτι κατὰ τὸν Μεσαίωνα Σέρβοι καὶ Βούλγαροι ἔζησαν ὡς γεωργοὶ καὶ ποιμένες κυρίως. Ἐμπόριον ἐξωβαλκανικὸν καὶ μετανάστευσιν δὲν ἐγνώρισαν. Ὡς βαρὺς ὄγκος μετεκινοῦντο καὶ οἱ δύο λαοὶ πρὸς τὰ σύνορα μάλιστα τὰ βυζαντινὰ τὰ ὁποῖα ἐπῆζαν ὅπως πιέζουν σήμερον τὰ ἐλληνοτουρκικὰ σύνορα⁴⁹.

Οἱ γεωργικοὶ πληθυσμοί, ἐπομένως, τόσο κατὰ τὶς περιόδους τῶν συγκρούσεων ὅσο καὶ κατὰ τὶς περιόδους τῆς εἰρήνης, ἐξαιτίας τῶν χαρακτηριστικῶν ποὺ ἀναφέρθηκαν παραπάνω ἔχουν τὴ δυνατότητα νὰ ἐπικρατοῦν. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ὁ Ἀμαντος ἀποδίδει ἰδιαίτερη σημασία στὴν ἐνίσχυση τοῦ ἀγροτικοῦ στοιχείου καὶ ἐκφράζει τὴν πλήρη ἀντίθεσή του πρὸς τὴν “αἰμορραγία τῆς μεταναστεύσεως” καὶ τὴ διασπορά τῶν Ἑλλήνων ἡ ὁποία ὁδηγεῖ μοιραῖα στὴ διάσπασή τους καὶ στὴν ἀπώλεια τοῦ “ἐθνισμοῦ” τους.

Ἡ μετανάστευση καὶ ἡ διασπορά, φαινόμενα ποὺ συνδέονται μὲ τὴν ἐμπορικὴ καὶ ναυτιλιακὴ δραστηριότητα τῶν Ἑλλήνων - τὴν ὁποία ἀποδίδει τόσο στοὺς περιορισμοὺς τοῦ γεωγραφικοῦ παράγοντα, ὅσο καὶ σὲ ἐθνοφυλετικὰ χαρακτηριστικά - ἐνῶ ὑπῆρξαν ὁ κύριος παράγοντας τῆς ἀκμῆς καὶ ἐξάπλωσης τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ἀποδυνάμωσαν πληθυσμιακὰ τὸ κέντρο τοῦ ἐλληνισμοῦ - τὸ ὁποῖο ταυτίζει γεωγραφικὰ μὲ τὴν περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὸ Αἶγαϊο - καὶ ἐμπόδισαν τοὺς Ἕλληνες νὰ ἀποκτήσουν “κρατικὴ ἐνότητα καὶ δικαιοσύνη” καὶ νὰ σχηματίσουν ἰσχυρὸ κράτος “ἐκατέρωθεν τοῦ Αἰγαίου, ἐκ τοῦ ὁποίου ἦτο δυνατόν νὰ προέλθῃ καὶ κοσμοκρατορία ἐλληνικὴ”. Τὸ γεγονὸς αὐτό, διευκόλυνε τὴ ρωμαϊκὴ κατάκτηση καὶ προκάλεσε τὸν Μεσαίωνα⁵⁰. Ἡ σοβαρότερη ὁμως συνέπεια γιὰ τὴν κατάσταση καὶ τοῦ σημερινοῦ ἐλληνισμοῦ εἶναι

48. Κ. Ἀμαντος, “Οἱ γεωργικοὶ πληθυσμοὶ καὶ τὸ μέλλον τοῦ ἐλληνισμοῦ”, ὁ.π., σσ. 9-10.

49. Κ. Ἀμαντος, “Βαλκανικά, Δ΄. Σλάβοι καὶ Ἕλληνες”, ὁ.π.

50. Κ. Ἀμαντος, “Τὸ Αἶγαϊον καὶ ἡ γεωγραφικὴ διάσπασις...”, ὁ.π. τοῦ ἴδιου, “Βαλκανικά, Α΄. Ἀπὸ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου πρὸς τὸν Μεσαίωνα”, (Βραδυνή, 5 Νοεμβ. 1932): “Τὸ σκόρπισμα τῶν Ἑλλήνων διὰ τοῦ Ἀλεξάνδρου εἰς τὴν Ἀσίαν ἐπροκάλεσε τὸν “ἐξασιανισμόν” των καὶ ἐστέρησε τὸν κόσμον τοῦ φωτεινοῦ ἀρχηγοῦ των, ὠδήγησεν ἐπομένως αὐτὸν πρὸς τὸν Μεσαίωνα...”.

τὸ γεγονὸς ὅτι “Ἡ ἀραίωσις τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Ἑλληνισμοῦ ἠνκόλυνε καὶ ἐπιτάχυνε ὅχι μόνον τὴν ὑποδούλωσιν τῆς Ἑλλάδος εἰς τοὺς Ρωμαίους, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας ἀργότερον τὴν εἰσβολὴν βαρβάρων ἀπὸ βορρᾶ, Σλάβων καὶ ἄλλων»⁵¹.

Τὸν Ἰούνιο τοῦ 1922, δύο μῆνες δηλ. πρὶν ἀπὸ τὴ Μικρασιατικὴ Καταστροφή, ὁ ᾠμαντὸς δημοσίευσε στὸ *Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος* τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὰ ἱστορικὰ ἀποτελέσματα τῆς γεωγραφικῆς ἐξάπλωσης τοῦ Ἑλληνισμοῦ “διὰ νὰ κατανοηθῇ καλύτερον ἡ ἀνάγκη τῆς συγκεντρώσεως τοῦ σημερινοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐκατέρωθεν τοῦ Αἰγαίου.” Ἡ ἐξάπλωση αὐτὴ, γράφει, ὅχι μόνον προκάλεσε τὸ “ἀνεμοσκόρπισμα”

...ἐκατομμυρίων Ἑλλήνων, τὰ ὅποια εἰς τὸ τέλος ἐξηφανίσθησαν ἀνεπιστρεπτεῖ, ἀφοῦ ἐγέμισαν τὰς ἀκτὰς τῆς Μεσογείου μὲ τάφους ... ἀλλὰ, καὶ τὸ κυριώτερον, ἠμπόδισε τὴν διείσδυσιν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, εἰς τὴν Βαλκανικὴν. Ἐνῶ ὁ Ἑλληνισμὸς ἦλθεν ἀπὸ βορρᾶ, ὅταν ἐγνώρισεν τὴν γαλανὴν τοῦ Αἰγαίου θάλασσαν ἐσαγηνεύθη τόσον ὑπ’ αὐτῆς, ὥστε ἠκολούθησε τυφλῶς τὸν δρόμον τῆς καὶ ἀπέτρεψε τοὺς ὀφθαλμοὺς ἀπὸ τοῦ ψυχροῦ βορρᾶ πρὸς μεγίστην ζημίαν ὅλου τοῦ Ἑλληνισμοῦ, πρὸ πάντων τοῦ σημερινοῦ⁵².

Ἀλλὰ καὶ ἡ σύγχρονη διασπορὰ δὲν ὠφελεῖ τὸν ἑλληνισμό. Ἡ ἄποψη αὐτὴ τοῦ ᾠμαντοῦ ἀνάγεται στὴν προσωπικὴ ἐμπειρία ποὺ εἶχε κατὰ τὴ νεανικὴ του περίοδο. Ἡ κατάσταση τῶν Ἑλλήνων τῆς Αἰγύπτου, ὅπου διήθυνε ἐπὶ διετία (1912/13 καὶ 1913/14) τὴν Ἀμπέτειο Σχολὴ τοῦ Καῖρου τὸν ἀπογοήτευσε. Ἡ ἐπικρατοῦσα ἄποψη ὅτι οἱ Ἕλληνες στὴν Αἴγυπτο διατήρησαν τὴν “ἐθνικότητά” τους, γράφει, εἶναι ἐσφαλμένη. “Ὅσοι μετανάστευσαν πρὶν ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση καὶ ἐγκαταστάθηκαν στὴ Δαμιέττη καὶ τὴ Ροσσέττη ἀναμίχθηκαν μὲ Σύρους καὶ ἀφομοιώθηκαν. “Οἱ κατελθόντες εἰς Αἴγυπτον πρὸ τριῶν γενεῶν ἔκαμαν πολλὰς ἐπιγαμίας μὲ Κόπτας, Σύρους καὶ ἄλλους Χριστιανοὺς καὶ τὰ προϊόντα τῶν γάμων αὐτῶν εἶναι συνήθως ἀχαρακτήριστα. Ἐγνώρισα ἐν Αἰγύπτῳ πολλοὺς τοιοῦτους μιξέλληνας, ἐνίστε ξενοφώνους, πάντοτε ἀσταθεῖς εἰς τὰ ἐθνικὰ των αἰσθήματα”⁵³. Ἡ ἴδρυση τῶν ἑλληνικῶν σχολείων τῆς Ἀλεξάνδρειας, τοῦ Καῖρου, Ζαγαζικίου καὶ ἄλλων πόλεων βελτίωσε τὴν κατάσταση. Ὡστόσο, παρατήρησε ὅτι παρόλο ποὺ ὑπῆρχαν στὴν Αἴγυπτο ἑλληνικὰ σχολεῖα, ἀρκετοὶ εἶχαν ἀρχίσει νὰ στέλνουν τὰ παιδιά τους σὲ ξένα σχολεῖα γιὰ νὰ μαθαίνουν ξένες γλῶσσες, ποὺ ἦταν ἀπαραίτητες γιὰ τὶς

51. Κ. ᾠμαντὸς, ὁ.π.

52. Κ. ᾠμαντὸς, “Τὸ Αἶγαϊον καὶ ἡ γεωγραφικὴ διάσπασις τοῦ Ἑλληνισμοῦ”, *Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος*, τ. Β’ (1923), σσ. 344-352 (ὑπογράμμιση δική μου).

53. Κ. ᾠμαντὸς, “Ἡ Ἀμπέτειος Σχολὴ τοῦ Καῖρου”, *Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος* (1928), σ. 67.

ἐμπορικές καὶ κοινωνικές τους δραστηριότητες. “Αὐτὰ τὰ παιδιά”, γράφει, “ἔχαναν εὐκολώτερα τὸν ἐθνισμόν των... Ἐγνώρισα ἀπογόνους παλαιότερων Ἑλλήνων μεταναστῶν, οἱ ὅποιοι εἰς τὴν τρίτην γενεάν δὲν ἐγνώριζον πλέον ἐλληνικά καὶ εἶχαν ἀδιάφορα ἢ αἰγυπτιακὰ ἐθνικὰ αἰσθήματα”⁵⁴.

Σὲ διάλεξη στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν τὸ 1925 μὲ τίτλο “Αἴγυπτος καὶ Σινᾶ” θὰ τονίσει τὴν ἐπισφαλῆ πλέον παρουσίαν τῶν Ἑλλήνων στὴν Αἴγυπτο μετὰ τὴν ἐμφάνιση τοῦ κινήματος ὑπὲρ τῆς ἀνεξαρτησίας καὶ τῆς ἐλευθερίας τοῦ αἰγυπτιακοῦ λαοῦ τῶν “ἐθνικοφρόνων” Αἰγυπτίων: “Ἐχω τὴν ἰδέαν ὅτι καὶ οἱ σημερινοὶ Ἕλληνες τῆς Αἰγύπτου θὰ φύγουν ἄργα ἢ γρήγορα, εἴτε ὑπὸ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τοῦ ἐπαγγελματικοῦ ἀναγκαζόμενοι, εἴτε ἴσως καὶ διὰ τῆς βίας κάποτε. Πολλοὶ τὸ ἔχουν ὑπ’ ὄψιν καὶ κανονίζουν ἐγκαίρως τὰς ἐργασίας των. Ἄς κατανοηθῇ καλῶς: Οἱ Ἕλληνες πατρίδα ἔχουν τὰς ἐλληνικὰς χώρας καὶ ἔξω τῆς Ἑλλάδος, εἰς τὴν Αἴγυπτον ἢ τὴν Ρωσίαν, εἶναι ξένοι!”⁵⁵. Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς θὰ ὑποστηρίξει μετὰ τὸ 1922 τὴ συσπείρωση τῶν δυνάμεων τοῦ ἐλληνισμοῦ τῆς διασπορᾶς ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους, ὥστε νὰ δημιουργηθῇ ἓνα ὁμοιογενὲς καὶ πολυπληθὲς κράτος ἱκανὸ νὰ ἀντιμετωπίσει διπλωματικά καὶ στρατιωτικά ὅποιαδήποτε ἐπιβουλὴ ἀπὸ τὸν βορρᾶ.

Ποιά ἦταν ὁμως ἡ πολιτικὴ ποὺ ἄσκησε τὸ νεοσύστατο ἐλληνικὸ κράτος στὴ διάρκεια τοῦ βραχύχρονου βίου του; Ο Κ. Ἀμαντος ἐπισημαίνει ὅτι ἀστυφιλία καὶ μετανάστευση ἀποτελοῦν φαινόμενα καὶ τῆς σύγχρονης Ἑλλάδας:

Εἰς τὸ διάστημα τῆς ἑκατονταετίας [ἡ Ἑλλάς] ἵδρυσεν ἀπειρίαν πόλεων κατὰ τὸ παλαιὸν ἐλληνικὸν σύστημα, τούτων δὲ τινὲς ὅπως ὁ Πειραιεὺς, ὁ Βόλος, ἡ Ἐρμούπολις καὶ ἄλλαι, αἱ ὅποιαί τόσον τιμοῦν τὴν νεωτέραν Ἑλλάδα, ἐδημιουργήθησαν ἐκ τοῦ μηδενός. Δὲν ἔχομεν ἀνάγκην πλέον νὰ ἐνισχύσωμεν τὰς πόλεις, - ἴσως μάλιστα ἡ αὔξησις τῶν Ἀθηνῶν καταντᾷ ἐθνικὸς κίνδυνος - ἀλλὰ τὴν ὑπαίθρον, εἰς τὴν ὁποίαν ὀφείλεται ἡ ἐλευθερία τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος”⁵⁶.

Κατὰ τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 20οῦ αἰῶνα ὁ ἐνεργὸς πληθυσμὸς τῆς ὑπαίθρου, ἡ ὁποία διέρχεται μιά περίοδο οἰκονομικῆς κρίσης ἀπὸ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ περασμένου αἰῶνα, μεταναστεύει πρὸς τὴν Ἀμερική. Ἡ ἐλληνικὴ οἰκονομία ἐπηρεάζεται διπλά. Ὁ ἀγροτικὸς χῶρος ἀνακουφίζεται ἀπὸ τὶς δημογραφικὰς πιέσεις, ἀντιμετωπίζεται τὸ πρόβλημα τῆς ὀριακῆς παραγωγικότητάς του καὶ τὰ ἐμβάσματα τῶν μεταναστῶν ἐνισχύουν οἰκονομικὰ τὸν πληθυσμὸ τῶν χωριῶν, ἐνῶ καλύπτουν καὶ ἓνα μέρος ἀπὸ τὸ ἔλλειμμα τοῦ προϋ-

54. Κ. Ἀμαντος, “Βιογραφικὰ σημειώματα”, *Χιακὰ Χρονικά*, τ. Ζ’ (1975), σ. 73.

55. Κ. Ἀμαντος, “Εἰς τὴν Ἀραβίαν”, *Μικρὰ Μελετήματα*, σ. 235.

56. Βλ. “Λόγος τοῦ καθηγητοῦ Κωνσταντίνου Ἀμάντου”, *Ὁ πανηγυρισμὸς τῆς ἑκατονταετηρίδος τῆς ἐλληνικῆς ἐπαναστάσεως*, Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1930, σ. 16.

πολογισμού⁵⁷. Ἡ ὑπερατλαντική μετανάστευση ἔχει ὅμως καὶ μιὰ ἄλλη συνέπεια. Ἡ ἐλληνικὴ ὑπαιθρος ἐρημώνεται καὶ φθίνει. Ἡ μετανάστευση πρὸς τὴν Ἀμερικὴ χαρακτηρίζει ὄχι μόνο τὶς ἐπαρχίες τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους ἀλλὰ καὶ τὶς ἀλύτρωτες περιοχές, Μακεδονία καὶ νησιά τοῦ Αἰγαίου. Ὁ Κ. ᾿Αμαντος θὰ βιώσει αὐτὸ τὸ φαινόμενο στὴν ἀρνητικὴ του διάσταση, καὶ θὰ γίνεῖ ἀπὸ νωρὶς πολέμιος τῆς μετανάστευσης⁵⁸. Τὸ 1910 θὰ προσπαθήσῃ νὰ ἰδρύσῃ στὴ Χίο ἐπαγγελματικὴ σχολὴ γιὰ τὰ ἄπορα παιδιά, γιατί διαπιστώνει πὼς “τὰ 3/4 περίπου τῶν ἀποφοιτησάντων ἀπὸ τινῶν δεκαετηρίδων ἐκ τοῦ Γυμνασίου ἐφυγον εἰς τὴν ξένην”⁵⁹. Ὁ ᾿Αμαντος θὰ προσπαθήσῃ νὰ διαλύσῃ τὸν μῦθο ποὺ ἔχει καλλιεργηθεῖ γιὰ τὴ μετανάστευση καὶ τὰ ὀφέλη της γιὰ τὴν οἰκονομία τοῦ τόπου καὶ τῆς οἰκογένειας. Θὰ τονίσῃ σὲ κάθε εὐκαιρία τὶς ἀρνητικὲς πλευρὲς τοῦ φαινομένου ποὺ ἀφενὸς μπορεῖ νὰ ὀδηγήσῃ στὸν ἐκφυλισμὸ, ἐφόσον στερεῖ τὴν πατρίδα ἀπὸ τὰ πιὸ εὖρωστα καὶ δυναμικά της στοιχεῖα⁶⁰, καὶ ἀφετέρου ἡ ἔλλειψη τῆς παρουσίας τοῦ γονέα ἐμποδίζει τὴν ἠθικὴ ἀνάπτυξη τῶν αὐριανῶν πολιτῶν⁶¹. Γι’ αὐτὸ θὰ καταπολεμήσῃ ὅσους ὑποστηρίζουν τὴ μεταναστευτικὴ διέξοδο ὡς “ἐμπόρους ποὺ λογαριάζουν μόνο τὰ λεπτά”, καὶ δὲν ἐξετάζουν οὔτε καὶ ἐνημερώνουν τὸν κόσμον γιὰ “τὰ πολλὰ καὶ τραγικὰ ναυάγια τῆς μεταναστεύσεως” ποὺ θὰ πρέπει, κατὰ τοὺς ὑπολογισμούς του, νὰ ξεπερνοῦν τὸ ἥμισυ τῶν μεταναστευσάντων⁶², ἐνῶ γιὰ τὰ περιοριστικὰ μέτρα ποὺ ἐπέβαλε ἡ Ἀμερικὴ μετὰ τὸ 1919 θὰ γράψῃ: “Πρόκειται πιθανώτατα νὰ ἀλλάξῃ κατεύθυνσιν ἡ ἐλληνικὴ ἱστορία”.

Ὁ ᾿Αμαντος ἀνέπτυξε, μὲ βάση τὴ θεωρητικὴ του κατάρτιση γιὰ τὶς ἱστο-

57. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, “Ἀγροτικὴ ἐξοδος καὶ σχηματισμὸς τῆς ἐργατικῆς δύναμης στὴν ἐλληνικὴ πόλιν”, *Νεοελληνικὴ πόλιν. Ὀθωμανικὲς κληρονομίαι καὶ ἐλληνικὸ κράτος*, (Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συμποσίου), Ἀθήνα 1985, τ. Β', σσ. 521-531.

58. Γιὰ τὴ μετανάστευση ἀπὸ τὴ Χίο πρὸς τὸ Νέο Κόσμον βλ. “Ἡ Μετανάστευσις. Ὁ κίνδυνος τῆς ἐρημώσεως. Ἀνάγκη ἐπισταμένης μελέτης τοῦ ζητήματος”, *Νέα Χίος*, ἀρ. 6 (6 Σεπτ. 1910).

59. *Παγχακὴ*, τ. 170, (1910). Γρηγόρη Δ. Σπανοῦ, “Ὁ ᾿Αμαντος καὶ ἡ Χίος”, *Χιακὴ Ἐπιθεώρησις*, τ. 13, τχ. 39 (1975), σσ. 207-208.

60. Κ. ᾿Αμαντος: *Μικρὰ Μελετήματα*, σ. 73: “Οἱ μετανάσται εἶναι νέοι μὲ ζωτικότητα, οἱ σακάτηδες μένουν εἰς τὴν πατρίδα καὶ σπανίως μεταναστεύουν”.

61. Στὴν αὐτοβιογραφία του γράφει: “Ἀκόμη καὶ ἡ μετανάστευσις βλάπτει, διότι στερεῖ τὰ παιδιά ἔστω καὶ προσωρινὰ τῆς πατρικῆς ἢ μητρικῆς στοργῆς καὶ βοηθείας καὶ ἐμποδίζει τὴν σωστὴ ἀνάπτυξη τοῦ παιδιοῦ. Τὰ ὑλικά μέσα ποὺ ἠμπορεῖ νὰ στείλῃ ἡ μετανάστευσις δὲν ἀναπληρώνουν τὴν μεγάλη παιδαγωγικὴ ζημίαν τῆς ὀρφάνιας καὶ τῆς στέρησεως τῆς ἠθικῆς βοηθείας τοῦ πατρός”. Κ. ᾿Αμαντος, “Βιογραφικὰ σημειώματα”, *Χιακὰ Χρονικά*, τ. Ζ' (1975), σ. 69.

62. Κ. ᾿Αμαντος, “Πάτριος”, *Μικρὰ Μελετήματα*, σσ. 259-260.

ρικές περιόδους τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ τὶς παρατηρήσεις του γιὰ τὰ προβλήματα τῆς συγχρόνου τοῦ ἑλληνικῆς πραγματικότητας, τοὺς κινδύνους τοὺς ὁποίους ἐγκυμονοῦσε γιὰ τὸ μέλλον τοῦ ἔθνους ἢ ἀπότομη αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ τῶν πόλεων καὶ ἡ ἐρήμωση τῆς ὑπαίθρου. Τὴν παρακμὴ τοῦ ἀρχαίου ἑλληνισμοῦ τὴν προκάλεσε κατὰ κύριον λόγον ὁ ἀστικός ὑδροκεφαλισμὸς καὶ ἡ ἀραιώσις τῶν παραγωγικῶν καὶ μαχίμων μαζῶν τῆς ὑπαίθρου. Τὸ ἴδιο φαινόμενο, τὸ ὁποῖο παρατηρεῖται μὲ τὴν ἴδια σχεδὸν ἀναλογία καὶ στὴν σύγχρονη ἑλληνικὴ κοινωνία, ἰδιαίτερα μετὰ τὴν ἄφιξη τῶν προσφύγων, θὰ πρέπει νὰ ἀπασχολήσῃ σοβαρὰ τὴν πολιτεία καὶ ὅσους ἐνδιαφέρονται γιὰ τὸ μέλλον τοῦ ἔθνους.

Δυσαναλόγως πρὸς τὴν ἑκτασιν καὶ τὸν πληθυσμὸν τῆς Ἑλλάδος αὐξάνουν οἱ πόλεις μας μετὰ τὴν μεγάλην μάλιστα καταστροφὴν τῆς Μ. Ἀσίας. Εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ τὸν Πειραιᾶ συνεκεντρώθη ἐν ἑκατομμύριον κατοίκων, τὸ ὅποιον θὰ ἀσκήσῃ μοιραίαν καταστροφὴν ἐπὶ τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, ἐπομένως καὶ ἐπὶ ὅλου τοῦ Ἑλληνισμοῦ⁶³.

Τὴ λύση, θὰ ὑποστηρίξῃ, μπορεῖ νὰ τὴ δώσει μόνο ἡ συνδυασμένη ἐκπαιδευτικὴ καὶ γεωργικὴ πολιτικὴ τοῦ κράτους, ἡ ὁποία θὰ βοηθήσῃ τὸν ἀγρότη νὰ καταπολεμήσῃ τὴν ἀμάθεια καὶ τὸν ἀναλφαβητισμὸ του, θὰ ἐνισχύσῃ τοὺς δεσμούς του μὲ τὴν γῆ πού καλλιεργεῖ καὶ θὰ περιορίσῃ τὸ ρεῦμα τῆς μετανάστευσης. “Ἡ σωτηρία τῆς Ἑλλάδος θὰ ἐξαρτηθῇ ἀπὸ τοὺς γεωπόνους τῆς, ἀπὸ τοὺς ἀγρότας τῆς, ὄχι ἀπὸ τοὺς πολλοὺς δικηγόρους τῆς”⁶⁴.

Πιστεύει ὅτι τὸ ἐμπόριο δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀνορθώσῃ τὴν ἑλληνικὴ οἰκονομία. Μόνον ἡ πρόοδος τῆς γεωργίας μπορεῖ νὰ ἐγγυηθεῖ τὸ μέλλον τοῦ ἑλληνισμοῦ. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ὑποστηρίζει ὅτι τὸ κράτος θὰ πρέπει νὰ ἀσχοληθεῖ σοβαρὰ μὲ τὰ προβλήματα τοῦ ἀγροτικοῦ κόσμου καὶ νὰ τὰ ἐπιλύσῃ καὶ νὰ δώσει κίνητρα στοὺς ἀγρότες νὰ μένουν καὶ νὰ καλλιεργοῦν τὸν τόπο τους γιατί μόνον μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο θὰ μπορέσῃ νὰ κατοχυρώσῃ τὰ ἐδάφη πού ἀπέκτησε πρόσφατα:

Ὁ πλοῦτος ὁ ἀφθόνως προσκομιζόμενος ὑπὸ τοῦ ἐμπορικοῦ πνεύματος τοῦ Ἑλλήνος δὲν θὰ σώσῃ εἰς τὸ διηνεκὲς τὴν Ἑλλάδα, ἂν δὲν κατέχωνται καὶ τὰ ὄρη τῆς καὶ αἱ πεδιάδες τῆς - ὄχι μόνον αἱ πόλεις - ὑπὸ ὑγιоῦς καὶ πυκνοῦ Ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ. Ἡ Θεσσαλονίκη δὲν δύναται νὰ διατηρηθῇ ἀσφαλῶς, ἂν δὲν κατέχεται στερεῶς ἡ ὁροσειρὰ τῆς Πίνδου μέχρι τῆς Πρέσπας ὑπὸ Ἑλληνικοῦ γεωργικοῦ καὶ ποιμενικοῦ πληθυσμοῦ⁶⁵.

63. Κ. Ἀμαντος, “Ἐπίμετρο” στὴν *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως* τοῦ Σπυρίδωνος Τρικούπη, τ. Δ’, Ἔκδ. τῆς Ἑκατονταετηρίδος, Ἀθήνα 1926. [*Μικρὰ Μελετήματα*.... σ. 168].

64. Κ. Ἀμαντος, ὁ.π., σ. 169.

65. Κ. Ἀμαντος, ὁ.π., σ. 170. Πβλ. Ἰ. Σ. Νοτάρης, *Ὁ ἱστορικός Κωνσταντῖνος Ἀμαντος*..., σ. 22.

Τὴν παρουσία τοῦ ἑλληνισμοῦ στὰ ἐδάφη ποὺ ὀριοθετοῦν τὸ σύγχρονο ἑλληνικὸ κράτος σήμερα μόνον οἱ ἀγρότες μποροῦν νὰ ἐνισχύσουν, οἱ ὅποιοι εἶναι στενὰ δεμένοι μὲ τὴ γῆ ποὺ καλλιεργοῦν καὶ γεννοῦν περισσότερα παιδιά γιατί οἱ ἀγροτικὲς ἐργασίες ἀπαιτοῦν πολλὰ χέρια. Ἡ αὐξηση τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ καὶ ἡ ἐνίσχυσή του μὲ τὸν ἐποικισμό εἶναι ὁ μόνος τρόπος γιὰ νὰ ἀντισταθεῖ ἡ Ἑλλάδα στὴν ἀπειλὴ ἀπὸ τὸ βορρᾶ⁶⁶ καὶ νὰ ἀποτραπῇ ἡ ἐθνολογικὴ ἀλλοίωση ποὺ εἶναι πολὺ πιθανὸν νὰ προκαλέσει ἡ μετανάστευση στὴ σύγχρονη ἐποχὴ. Συγκεφαλαιώνοντας, ἡ θεωρία τοῦ Κ. Ἀμάντου ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ παραπάνω ἔχει τὸ ἑξῆς σχῆμα: Συγκέντρωση τῶν δυνάμεων τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ κράτους. Συσπείρωση σὲ ἓνα πολιτικὸ κέντρο καὶ δημιουργία ἰσχυροῦ, πολυπληθοῦς, σύγχρονου, ὁμογενοποιημένου κράτους. Ἀποστροφή γιὰ τὴ μετανάστευση καὶ τὸ ἐμπόριο. Στροφή στὴ γεωργία καὶ ἀνάπτυξη ἐντὸς τῶν ἐδαφῶν τοῦ κράτους.

Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥ ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΥΠΑΙΘΡΟΥ. ΑΠΟΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΒΙΩΣΙΜΟΤΗΤΑ Ἡ ΜΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Μπορεῖ ὅμως ὁ σύγχρονος πληθυσμὸς νὰ ὑπερβεῖ τοὺς περιορισμοὺς ποὺ θέτει στὴν ἀνάπτυξη τῆς γεωργίας ὁ γεωφυσικὸς παράγοντας καὶ νὰ ζήσει χωρὶς τὸ ἐμπόριο καὶ τὴ μετανάστευση; Ὁ Ἀμαντος στὸ ἀγωνιώδες ἐρώτημα ποὺ τίθεται στὸ μεσοπόλεμο γιὰ τὴ βιωσιμότητα τῆς Ἑλλάδας θὰ ἀπαντήσῃ ὅτι ἀρκεῖ ἡ ἐπιστημονικὴ ὁργάνωση τῆς γεωργίας. “Ἡ ἄλλοτε πτωχὴ Ἑλλάς μὲ τὴν βοήθειαν τῆς σημερινῆς γεωπονικῆς ἐπιστήμης θὰ γίνῃ κάποτε πλουσία”⁶⁷. Ἡ ἐμφάνιση τῆς τεχνολογίας καὶ ἡ ἐφαρμογὴ της μπορεῖ νὰ θεραπεύσῃ τὴ δυσμενῆ γεωγραφικὴ κατάσταση καὶ νὰ ἐπιτρέψῃ στὸν ἑλληνισμό νὰ ἀναπτυχθεῖ μέσα στὰ ὅρια τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους χωρὶς νὰ ὑπάρχει λόγος νὰ μεταναστεύει.

Τὸ ζήτημα τῆς ἀνάπτυξης τοῦ γεωργικοῦ τομέα καὶ τῆς βελτίωσης τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων τῆς ὑπαίθρου τὸ συνδέει μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς νέας τεχνολογίας, τὴν ἀλλαγὴ τοῦ περιεχομένου καὶ τοῦ πνεύματος τῆς ἐκπαίδευσης, τὴ βελτίωση τῶν συγκοινωνιῶν, τὴν κατασκευὴ δρόμων ποὺ θὰ ἐπιτρέψουν μιὰ ἐπικοινωνία τῶν ἀποκομμένων χωριῶν ποὺ ἐρημώνουν μὲ τὰ ἀστικά κέντρα.

Τὴ βελτίωση τῆς συγκοινωνίας καὶ τὴν κατασκευὴ δρόμων ποὺ θὰ συνδέουν τοὺς ἀγροτικοὺς συνοικισμοὺς μὲ τὰ ἀστικά καὶ ἐμπορικὰ κέντρα τὴ θεωρεῖ

66. “Ἡ μεγάλη αὐξησης τοῦ βουλγαρικοῦ καὶ σερβικοῦ πληθυσμοῦ καὶ ἡ μικρὰ τοῦ ἑλληνικοῦ θὰ καταστήσῃ τὴν θέσιν τῆς Ἑλλάδος πολὺ δυσχερῆ μετ’ οὐ πολὺν χρόνον”. Κ. Ἀμαντος, “Οἱ γεωργικοὶ πληθυσμοὶ ...”, Ἡ πύκνωσις τῶν ἀγροτικῶν μας πληθυσμῶν ..., ὁ.π., σσ. 7-11.

67. Κ. Ἀμαντος, “Εἰκοσιπενταετηρίς τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς Χίου”, Μικρὰ Μελετήματα, σ. 89.

πολὺ σημαντική, γιατί ἀφενὸς θὰ συγκρατήσει τὸν πληθυσμὸ στὴν ὑπαιθρο καὶ ἀφετέρου θὰ ἐπιτρέψει τὴν ἴδρυσή καὶ ἀνάπτυξή συνοικισμῶν σὲ περιοχὲς τῶν βορείων ἐπαρχιῶν, ποὺ ἀκριβῶς λόγῳ τοῦ δυσπρόσιτου καθίστανται ἀφιλόξε-
νες⁶⁸. Τὸ σχῆμα αὐτὸ ποὺ προτείνει τέμνεται μὲ τὸ ἐθνικὸ ζήτημα, αὐτὸ τῆς ἀσφάλειας, τῆς ἀφομοίωσης καὶ τῆς κατοχύρωσης τῶν λεγόμενων Νέων Ἐπαρχιῶν γιατί μπορεῖ νὰ ἐπιτρέψει τὴ δημιουργία νέων ἀγροτικῶν οἰκισμῶν - κυρίως στὶς παραμεθόριες περιοχὲς - καὶ νὰ ἐγγυηθεῖ τὴ βιωσιμότητά τους.

Γιὰ τὴν ἀνάγκη νὰ ἀλλάξει ὁ προσανατολισμὸς τῆς ἐκπαίδευσης πρὸς πιὸ πρακτικὰ ζητήματα γράφει: “Σχολεῖα παντὸς εἶδους, ἐπαγγελματικά, γεωργικά, βιοτεχνικά, ἐκδοσις λαϊκῶν βιβλίων, γεωργικῶν ιδίως, εἶναι ἐθνικὴ ἀνάγκη καὶ ἡ περαιτέρω καθυστέρησις ἀποτελεῖ προδοσίαν ἐθνικὴν”⁶⁹. Οἱ δάσκαλοι θὰ πρέπει νὰ γίνουν οἱ φορεῖς τοῦ νέου πνεύματος καὶ μποροῦν νὰ συντελέσουν στὴ γενικὴ ἀναβάθμιση τῆς ὑπαιθρου:

Τὸ Κράτος ἂν θέλῃ νὰ ἐξυψώσῃ τὴν ὑπαιθρο, δὲν ἔχει καλὺτερο ὄργανο ἀπὸ τὸν δημοδιδάσκαλο. ... Ἀκόμη καὶ διὰ τὴν οἰκονομικὴ πρόοδο, διὰ τὴν γεωργία, διὰ τὴν δένδροκομία, διὰ τὴν κτηνοτροφία ἡμπορεῖ νὰ βοηθήσῃ ὁ καλὸς διδάσκαλος, ὅσο κανεῖς ἄλλος. Ποιὸς γεωπόνος θὰ ἡμπορέσῃ νὰ ἐπιδράσῃ εἰς τὰ χωριά;

Σήμερα θὰ ζητήσουμε περισσότερες θυσίες ἀπὸ τὸν καλὸ διδάσκαλο, ἂν θέλῃ τὸ Κράτος νὰ βοηθήσῃ τὴν ὑπαιθρο. Θὰ τοῦ δώσουμε γενικώτερες γνώσεις γεωργικῆς, ὑγιεινῆς, τεχνικῆς διὰ νὰ μπορεῖ νὰ ὑπηρετήσῃ τὸν πολιτισμό⁷⁰.

68. “Καὶ ἡ συγκοινωνία ἐπίσης παρὰ τὰς μεγάλας τελεταίας προόδους δὲν εἶναι ἀκόμη ὅσον πρέπει ἀνεπτυγμένη, εἶναι δὲ ἀνάγκη νὰ γίνουν δρόμοι ὅχι μόνον ὅπου ὑπάρχουν συνοικισμοί, ἀλλὰ καὶ εἰς πολλὰ μέρη ποὺ δὲν ὑπάρχουν, ἴσα-ἴσα διὰ νὰ ἀναπτυχθοῦν.” Κ. Ἰ. Ἀμαντος, “Γεωγραφία καὶ Ἱστορία”, *Μικρὰ Μελετήματα*, Ἀθήνα 1940, σ. 215.

69. Κ. Ἀμαντος, “Ἐπίμετρο” στὴν Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Σπ. Τρικούπη, ὁ.π., σσ. 288-296.

70. Ἀπὸ τὸ ἄρθρο τοῦ “Ἐκπαιδευτικὰ Προβλήματα”, ἐφ. Ὁ Χιακὸς Λαός, ἀρ. φ. 128, (2 Μαρτίου 1954): “Πράγματι ποιὸς ἄλλος πλὴν τοῦ διδασκάλου ἡμπορεῖ νὰ ἐξυψώσῃ ὑπὸ πᾶσαν ἐποψίν τὸν λαόν μας εἰς τὰ μακρινὰ χωριά; Ὁ παπᾶς δυστυχῶς δὲν ἐπαρκεῖ, ὁ δὲ χωροφύλακας κρατεῖ μόνον μαστίγιον. Ὁ καλὸς διδάσκαλος φωτίζει καὶ θερμαίνει ὅλο τὸ χωριὸ ὅχι μόνον τὰ παιδιά. Ὁ ἴδιος ἡμπορεῖ νὰ βοηθήσῃ τὸν πολιτισμό, νὰ ἐπιβάλλῃ τὴν καθαριότητα, νὰ δώσῃ τὴν πρώτη ἱατρικὴ συμβουλή, νὰ δώσῃ κάθε συμβουλή ποὺ θὰ τοῦ ζητήσῃ τὸ χωριό”. Περὶ τοῦ ἔργου τῶν δημοδιδασκάλων σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὰ ζητήματα τῆς γεωργίας εἶχε γράψῃ ἐκτενῶς ὁ Σπυρίδων Χασιώτης: “Σκέψεις τινὲς ἐπὶ τοῦ ἀγροτικοῦ ζητήματος”, *Νέα Γεωπονικά*, τ. 9-10, (Σεπτ.-Ὀκτ. 1924), σσ. 73-93. Βλ. ἐπίσης Θεοδόσιος Β. Μελάς, “Ἡ συμβολὴ τοῦ δημοδιδασκάλου εἰς τὴν πρόοδον τῆς γεωργίας”, ὁ.π., σσ. 95-96. Στὸ ἴδιο δημοσιεύεται καὶ ἐκθεσις τοῦ δημοδιδασκάλου Ἐ. Ζαμπετάκη, ἀπὸ τὸ Ρέθυμνο, ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζει ὅτι οἱ δημοδιδάσκαλοι εἶναι σοβαροὶ παράγοντες προόδου τῆς γεωργίας καὶ μποροῦν νὰ συντελέσουν στὴν ταχεία διάδοσιν τῆς χρήσεως τῶν χημικῶν λιπασμάτων.

Τὸν ἀπασχολεῖ ἡ οἰκονομική, ἠθική καὶ πνευματικὴ ἀνύψωση τῶν ἀγροτῶν, τοῦ κόσμου ἀπὸ τὸν ὁποῖο προέρχεται καὶ ποτὲ δὲν λησμόνησε ἢ ἐγκατέλειψε, παρόλα τὰ ἀξιώματα ποὺ κατέλαβε. Τὸ ζήτημα τῆς μορφώσεως τῶν ἀγροτικῶν μαζῶν, ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ ἐπιτευχθεῖ μὲ τὴν καθιέρωση τῆς δημοτικῆς γλώσσας, τῆς γλώσσας τοῦ λαοῦ, εἶναι πρωταρχικῆς καὶ ἀνυπολόγιστης σημασίας γιὰ τὴν πρόοδο τοῦ ἑλληνισμοῦ. Καταγγέλοντας τὶς κρατικὲς ἐπιλογὲς στὸ θέμα τῆς ἐκπαίδευσης, ὁ Ἄμαντος θὰ τονίσει τὰ ἑξῆς:

Τὸ ἑλληνικὸν Κράτος ἔχει ἰδρύσῃ ἄπειρον ἀριθμὸν ψευδοκλασσικῶν, ψευδοϊερατικῶν καὶ ἐμπορικῶν γυμνασίων διὰ τὴν μόρφωσιν τῆς “ἡγέτιδος” τάξεως, ἐνῶ διὰ τὴν ἐπαγγελματικὴν μόρφωσιν τῶν ἀγροτῶν, τῶν κτηνοτρόφων, τῶν ἐργατῶν δὲν ἔγινε σχεδὸν τίποτε. Περί τῆς ποιοτικῆς ἀνεπαρκείας, περὶ τῆς ψευδοπαιδείας τῶν γυμνασίων δὲν θέλω νὰ ὁμιλήσω, νομίζω μόνον ὅτι ἡ κρατικὴ δικαιοσύνη ἐπιβάλλει ἵνα κατανέμονται αἱ δαπάναι τοῦ Κράτους καὶ τὰ ἀγαθὰ τῆς μορφώσεως κατὰ τινὰ ἀναλογίαν εἰς ὅλας τὰς τάξεις τοῦ λαοῦ. Ἔνεκα τῆς ἀδικίας αὐτῆς τοῦ Κράτους, ὁ Ἕλλην ἀγρότης κατήντησε γεωργικῶς χειρότερος τοῦ Βουλγάρου καὶ Σέρβου συναδέλφου του, ἐνῶ αὐτὸς εἶνε τὸ κυριώτατον στήριγμα τοῦ Κράτους, αὐτὸς ὑπῆρξε καὶ κατὰ τοὺς τελευταίους πολέμους ὁ κυριώτατος στρατιώτης. Τὴν κατάπτωσιν τοῦ Ἕλληνος ἀγρότου δεικνύει καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἐκτεθέντες κατὰ τὰς τελευταίας ἐκλογὰς μὲ τὴν σημαίαν τοῦ ἀγροτικοῦ κόμματος κατὰ τὸ πλεῖστον ἀπέτυχον. Εἰς τοὺς γεωργοὺς εἶπον ὅτι ἀγροτικὸν κόμμα σημαίνει κουμμουνιστικὸν καὶ αὐτοὶ τὸ ἐπίστευσαν, οὔτε τὴν λέξιν ἴσως ἀγροτικὸν δὲν ἐννοοῦν⁷¹.

Ὁ Ἄμαντος σὲ ὅλη τὴν περίοδο τοῦ μεσοπολέμου θὰ ὑποστηρίξει ἰδέες γιὰ τὴν οἰκονομία τῆς Ἑλλάδας οἱ ὁποῖες κινοῦνται μέσα στὸ πλαίσιο τῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς τῶν Φιλελευθέρων καὶ τοῦ Βενιζέλου. Θὰ ὑποστηρίξει τὴν ἀκολουθούμενη πολιτικὴ τῆς σιτάρκειας καὶ θὰ ἐκφράσει τὴν ἀντίθεσή του πρὸς τὶς ἀπόψεις ποὺ ἀμφισβητοῦν τὶς δυνατότητες ἐπιβίωσης τοῦ ἑλληνικοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ καὶ ὁμιλοῦν περὶ μὴ βιωσιμότητας τῆς Ἑλλάδας καὶ περὶ μεταναστεύσεως, εἴτε αὐτὲς ἐκφράζονται ἀπὸ ἐκπροσώπους τῆς πολιτικῆς δεξιᾶς εἴτε τῆς ἀριστερᾶς⁷².

Τὸ 1931 κυκλοφόρησε ἡ μελέτη τοῦ Κ. Σφυρη, καθηγητῆ τῆς Ἀνωτάτης Σχολῆς Οἰκονομικῶν καὶ Ἐμπορικῶν Ἐπιστημῶν, *Ὑπὸ ποίας προϋποθέσεις ἡ Ἑλλὰς εἶναι βιώσιμος;*, ἡ ὁποία, ὅπως ἔχει τονίσει ὁ Χρ. Χατζηιωσήφ, “ὁριοθετεῖ τὴν ἀπαρχὴ μίας περιόδου ὅπου οἱ ἑλληνικοὶ πολιτικοὶ καὶ οἰκονο-

71. Κ. Ἄμαντος, “Οἱ γεωργικοὶ πληθυσμοὶ καὶ τὸ μέλλον τοῦ ἑλληνισμοῦ”, ὁ.π., σσ. 10-11.

72. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλέπε τὸ διεισδυτικὸ ἄρθρο τοῦ Χ. Χατζηιωσήφ, “Απόψεις γύρω ἀπὸ τὴ βιωσιμότητα τῆς Ἑλλάδας καὶ τὸ ρόλο τῆς βιομηχανίας”, *Πανεπιστήμιο Κρήτης. Ἀφιέρωμα στὸν Νίκο Σβορώνο*, τ. Β', Ρέθυμνο 1986, σσ. 330-368.

μολογικοί κύκλοι ἀμφισβητοῦν τὴν ὑπαρξὴ μέσα στὰ ὅρια τῆς ἐλληνικῆς ἐπικράτειας τῶν ἀντικειμενικῶν προϋποθέσεων γιὰ τὴν ἀναπαραγωγὴ τοῦ ἐλληνικοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ”⁷³. Ὁ Σφυρῆς, ὁ ὁποῖος ἀνήκει στοὺς ἀντιβενιζελικούς κύκλους, θεωρεῖ ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς βιωσιμότητος τῆς Ἑλλάδας εἶναι συνάρτηση τοῦ ὑπερπληθυσμοῦ καὶ τῶν περιορισμένων φυσικῶν πόρων, “Δι’ ὃ, ὁ πληθυσμὸς ἐξεύρισκε φυσικὰς ἐμποροναυτικὰς καὶ μεταναστευτικὰς διεξόδους διὰ τῆς φυσικῆς ἐκροῆς τοῦ περισσεύματος πρὸς τὰ ἔξω καὶ διὰ τῆς ἐξαπλώσεως ἐν τῇ Διασπορᾷ”⁷⁴. Ἀφοῦ ἀσκήσει δριμεία κριτικὴ στὴν οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ πολιτικὴ τῶν Φιλελευθέρων καὶ τῶν συμμάχων τους (γιὰ τὴν ἀγροτικὴ μεταρρύθμιση, τὴν πολιτικὴ τῆς σιτάρκειας, τὴν προστασίαν τῆς ἐγχώριας βιομηχανίας καὶ τὴν οἰκοδόμησιν ἑνὸς σύγχρονου ἀστικοῦ κράτους), ὁ Σφυρῆς θὰ ὑποστηρίξει ὅτι, γιὰ νὰ ἀντιμετωπισθοῦν ἀποτελεσματικὰ οἱ ἐγγενεῖς δυσχέρειες τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας καὶ νὰ καλυφθῇ τὸ ἔλλειμμα τοῦ ἐμπορικοῦ ἰσοζυγίου, ἡ πολιτικὴ ἐξουσία θὰ πρέπει νὰ ἐπιδιώξει τὴν ἐλληνοτουρκικὴν φιλίαν, ὥστε νὰ διευκολυνθῇ ἡ μετανάστευση Ἑλλήνων πέραν τοῦ Αἰγαίου στὴ Μικρασίαν. Ἡ “ἐθνικὴ καὶ ὄχι ἡ κρατικὴ ἐξάπλωση” διὰ τῆς διασπορᾶς, ἡ ὁποία παραπέμπει ἄμεσα στὸ ἰδεολόγημα τῆς εἰρηνικῆς ἐπικρατήσεως τοῦ Ἱ. Δραγούμη, εἶναι ἡ πρότασί του γιὰ τὴν διέξοδο ἀπὸ τὴν κρίση. Ἐπίσης ὑποστηρίζει μὲ γεωοικονομικὰ ἐπιχειρήματα τὴ σύνδεσιν μὲ τὴ Μεσευρώπην καὶ ἀπορρίπτει τὴν ἰδέαν μιᾶς Βαλκανικῆς Ὁμοσπονδίας ὡς πιθανῆς διεξόδου ἀπὸ τὴν κρίση⁷⁵.

Οἱ προτάσεις τοῦ Σφυρῆ καὶ κυρίως τὸ ἐπιχείρημά του γιὰ τὴν “ἀνασύνθεσιν, τοῦ παλαιοῦ χώρου τῆς Μεσογειακῆς Διασπορᾶς” δὲν ἦταν δυνατόν νὰ μὴν προκαλέσουν μιὰ ἀπάντησιν καὶ ἀπὸ τὸν Κ. ᾠμαντο. Ὁ ᾠμαντος θὰ ἐπισημάνει ὅτι “ἡ καλλιέργεια πολιτικῆς φιλίας μὲ ὅλους τοὺς γείτονάς μας δὲν ἐμποδίζει τὴν σύναψιν τῶν σήμερον χρησίμων εἰς τὴν Ἑλλάδα συνδυασμῶν, μέχρις ὅτου ἐπικρατήσουν ἀνθρωπιστικώτεροι ἀντιλήψεις εἰς τὸν κόσμον. Μόνον ἡ ἐπικράτησις αὐτὴ θὰ διευκολύνῃ καὶ τὴν ἐγκατάστασιν Ἑλλήνων εἰς Μικρὰν Ἀσίαν, ἡ ὁποία σήμερον ἀκόμη δὲν εἶναι δυνατὴ μὲ οἷουςδήποτε πολιτικούς συνδυασμούς”⁷⁶. Ἡ λύσις τοῦ προβλήματος εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀναζητηθῇ στὸ ἐσωτερικὸ μὲ τὴν καλύτερον δυνατὴ ἐκμετάλλευσιν τῶν παραγωγικῶν πόρων, καὶ ὄχι στὸ ἐξωτερικὸ μὲ τὴν ἐπιδίωξιν πολιτικῆς φιλίας μὲ τοὺς γείτονες καὶ τὴ μετανάστευσιν. Γιὰ νὰ βρεθῇ διέξοδος ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴν κρίσιν,

73. Χ. Χατζηιωσήφ, ὁ.π., σ. 340.

74. Κ. Σφυρῆς, *Υπὸ ποίας προϋποθέσεις ἡ Ἑλλὰς εἶναι βιώσιμος;*, Ἀθήνα 1931, σ. 27, παρατίθεται ἀπὸ τὸν Χ. Χατζηιωσήφ, ὁ.π., σσ. 340-341.

75. Χ. Χατζηιωσήφ, ὁ.π., σσ. 341-342.

76. Κ. ᾠμαντος, βιβλιοκρισία στὸ ἔργο τοῦ Κ. Σφυρῆ, *Υπὸ ποίας προϋποθέσεις ἡ Ἑλλὰς εἶναι βιώσιμος;*, Ἀθήνα 1931 (ἀνατύπωσις ἐκ τοῦ Ἀρχείου Οἰκονομικῶν καὶ Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν 1931), *Ἑλληνικά*, τ. 4 (1931), σσ. 521-522.

χρειάζεται επιστημονική αντιμετώπιση των προβλημάτων της εθνικής οικονομίας και κυρίως της αγροτικής παραγωγής, ώστε να αξιοποιηθούν στον μέγιστο βαθμό οι πλουτοπαραγωγικές πηγές του πρωτογενούς τομέα⁷⁷. Γι' αυτό, κατά τον Ήμαντο, βασική αδυναμία της μελέτης του Σφυρη είναι το ότι δεν χρησιμοποιεί τα πορίσματα των γεωπονικών μελετών της χώρας, οι οποίες πιστεύει ότι μπορούν να υποδείξουν άλλες λύσεις και να "δώσουν και ανέλπιστα σήμερα καλά αποτελέσματα". Ο Ήμαντος εναποθέτει τις ελπίδες του για το μέλλον της εθνικής οικονομίας στην επιστήμη της γεωπονίας, και όχι στους οικονομολόγους, και προτείνει "να ένταθῇ ἡ γεωπονική καὶ λοιπὴ γεωφυσικὴ ἔρευνα τῆς χώρας διὰ ἰδρυμάτων μελετῶν, τὰ ὅποια θὰ μᾶς δείξουν τὴν ἀληθὴ δυναμικότητα αὐτῆς"⁷⁸.

Τις απόψεις του αυτές "περὶ τῆς δυναμικότητος τοῦ τόπου νὰ διαθρέψῃ τὸν πληθυσμὸν του" με επιστημονική ὁργάνωση τῆς οἰκονομίας ἀλλὰ καὶ τῆς διοικήσεως, τὴν ἐκτέλεση τεχνικῶν ἔργων ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Γεωργίας καὶ τὴν ἀξιοποίηση ἐγκαταλελειμμένων παραγωγικῶν ἐκτάσεων θὰ τὶς δημοσιεύσει στὸ "Ἐλεύθερον Βῆμα" στὶς 29 Δεκεμβρίου 1931. Τὸ ἄρθρο του αὐτό, με τίτλο "Τὰ ζωτικὰ προβλήματα τῆς Ἑλλάδος καὶ ἡ ἐπιστήμη", φαίνεται ὅτι προκάλεσε αἴσθηση καὶ ἀνακούφιση, τουλάχιστον σὲ ὁρισμένους κύκλους τεχνικῶν καὶ γεωπόνων, ὅπως προκύπτει ἀπὸ κάποιες συγχαρητήριες ἐπιστολὲς ποὺ ἔλαβε

77. " Ἄλλοτε ἐνομίζετο ὅτι δὲν δύναται ἡ Ἑλλὰς νὰ παράγῃ πολὺν σῖτον, ἀλλ' ἡ ἐνίσχυσις ὑπὸ τοῦ κράτους τῆς σιτοπαραγωγῆς ἔδειξεν ὅτι ἡ Ἑλλὰς δύναται τῇ βοήθειᾳ τῆς ἐπιστήμης νὰ ἀποκτήσῃ ταχέως σιτάρκειαν. Ἄλλοτε ἐνόμιζαν ὅτι ἡ πτωχεία τῆς χώρας, ἡ γεωγραφικὴ κατάστασις ἐπιβάλλει τρόπον τινὰ τὴν μετανάστευσιν! Μεγάλῃ πλάνῃ! Τὸ Κράτος ἂν ἔκαμνεν ἀπὸ πολλῶν δεκαετηρίδων, ὅτι ἔκαμεν ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τοῦ Ὑπουργείου Γεωργίας, θὰ ἦτο ἄλλῃ σήμερον ἡ ὄψις τῆς Ἑλλάδος· θὰ εἶχε πληθυσμὸν περισσότερον, τρόφιμα ἀφθονώτερα, σιτάρκειαν, δὲν θὰ εἶχε ἐμπορικὸν ἔλλειμμα. Ἡ γεωπολιτικὴ λοιπὸν ἀπαιτεῖ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐπιστήμης τῆς γεωργίας καὶ τῆς κτηνοτροφίας, τὴν ἀνάπτυξιν τῆς συγκοινωνίας. Ἄν δὲν δύναται ἡ Ἑλλὰς σήμερον νὰ ἔχῃ μεγάλους ἐπιστήμονας εἰς ὅλους τοὺς κλάδους τῶν ἐπιστημῶν, πάντως ὀφείλει καὶ δύναται νὰ βοηθήσῃ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς γεωπονικῆς καὶ κτηνοτροφικῆς ἐπιστήμης". Κ. Ἁμαντος, "Γεωγραφία καὶ Ἱστορία", *Μικρὰ Μελετήματα*, σ. 215.

78. Κ. Ἁμαντος, βιβλιοκρισία στὸ ἔργο τοῦ Κ. Σφυρη, ὁ.π. Ὁ Κ. Σφυρης σὲ προσωπικὴ του ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ἁμαντο θὰ ἀπαντήσῃ : "Πάντως ἄς μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ παρατηρήσω ὅτι δὲν ὑποτιμῶ, οὔτε παραμελῶ τὰ πορίσματα τῆς Γεωπονίας... Λαμβάνω δ' ὑπ' ὄψιν μου ὅλας τὰς δυνατότητας μελλοντικῆς ἐκμεταλλεύσεως τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τῆς χώρας. Διότι ἀποδίδω ὅλως ἰδιάζουσας σημασίαν οὐχὶ εἰς τὴν στατικὴν, ἀλλ' εἰς τὴν δυναμικὴν ἔρευναν τῆς ἐλληνικῆς πολιτικῆς, ἐθνικοφυλετικῆς ἢ οἰκονομικῆς περιοχῆς. Μία τῶν κυρίων αἰτιῶν τῆς μέχρι τοῦδε ἐσφαλμένης ἐρεῦνης εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἔλλειψις συντονισμοῦ τῶν καθέκαστα εἰδικῶν ἐρευνῶν τῶν εἰδικῶν ἐπιστημῶν ἐντὸς τοῦ συνολικοῦ πλαισίου τῆς γεωοικονομικῆς ἢ γεωπολιτικῆς ἐρεῦνης". Προσωπικὸν Ἀρχεῖον Κ. Ἀμάντου, Dossiers V, Δέσμη 10, Κ. Δ. Σφυρη πρὸς Ἁμαντον, 25 Μαρτίου 1932.

ὁ Ἀμαντος. Σὲ μία ἀπὸ αὐτὲς ὁ Διευθυντὴς Κατασκευῶν Ὑδραυλικῶν Ἔργων Πελοποννήσου τοῦ Ὑπουργείου Γεωργίας τὸν βεβαιώνει ὅτι ἡ ἐθνικὴ οἰκονομία μπορεῖ ὄντως νὰ βελτιωθεῖ ἀπὸ ἐπενδύσεις σὲ τεχνικὰ ἔργα προστασίας καὶ βελτιώσεως τῶν μὴ ἀξιοποιημένων ἐκτάσεων καὶ τὸν προτρέπει νὰ προσπαθήσει ὥστε οἱ ἀπόψεις του νὰ τύχουν τῆς δέουσας προσοχῆς ἀπὸ τοὺς ἀρμοδίους πολιτικούς κύκλους:

Ἔχω τὴν γνώμην ὅτι αἱ ἀπόψεις σας ὑποβαλλόμεναι ἐν καιρῷ εἰς τὸν Κύριον Πρόεδρον τῆς Κυβερνήσεως καὶ ἐν ἀνάγκῃ ἀναπτυσσόμεναι περισσότερον θὰ εὗρωσι τὸ καταλληλότερον ἔδαφος γιὰ νὰ μελετηθοῦν ἐν ταῖς λεπτομερείαις των, διατυπωθοῦν προγραμματικῶς, ἐξονυχισθοῦν καὶ γίνουν κοινὴ συνείδησις εἰς τοὺς ἀρμοδίους ἐπιστημονικούς καὶ πολιτικούς κύκλους, ἵνα εἰσέλθουν εἰς τὸ στάδιον τῆς πραγματοποιήσεως”⁷⁹.

Οἱ ἀπόψεις αὐτὲς δὲν ἦταν βεβαίως διαφορετικὲς ἀπὸ αὐτὲς τῶν οἰκονομολόγων τοῦ χώρου τῶν Φιλελευθέρων. Ἀποτελοῦν ἔκφραση τῆς πίστεως τοῦ Βενιζέλου καὶ τῶν συνεργατῶν του γιὰ τὶς δυνατότητες τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας καὶ τῶν θετικῶν μέτρων γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς γεωργίας ποὺ ἔχουν ἤδη προγραμματισθεῖ στὸ πλαίσιο τῶν οἰκονομικῶν μέτρων τῆς τετραετίας. Τὰ μεγάλα ἐγγειοβελτιωτικὰ ἔργα τῆς Μακεδονίας ἔχουν ἤδη ἐξαγγελθεῖ ἀπὸ τὸ 1928 ἀπὸ τὸν Βενιζέλο καὶ ἔχουν ὑπογραφεῖ οἱ συμφωνίες μὲ τὶς ἀμερικανικὲς ἐταιρεῖες ποὺ ἀνέλαβαν νὰ τὰ ἐκτελέσουν⁸⁰. Παρόλο ποὺ ὁ Βενιζέλος πιστεύει ὅτι τὴ διέξοδο ἀπὸ τὴν κρίση μπορεῖ νὰ τὴ δώσει ἡ βιομηχανία καὶ ἀναγνωρίζει τὴ σοβαρότητα τοῦ δημογραφικοῦ προβλήματος, θὰ δηλώσει: “ἡ γεωργία μας, παρὰ τὰς σημειωθείσας προόδους, δύναται νὰ πραγματοποιήσῃ ἀκόμη μεγαλύτερας, διὰ τῶν ὁποίων ἡ ἐκ τῆς γῆς πρόσοδος δύναται νὰ αὐξηθῇ οὐ-

79. Κ. Χριστόπουλος (Πολ. Μηχανικός, Διευθυντὴς Κατασκευῶν Ὑδραυλικῶν Ἔργων Πελοποννήσου τοῦ Ὑπουργείου Γεωργίας) πρὸς Κ. Ἀμαντον, Τρίπολη 30 Δεκ. 1931, Προσωπικὸν Ἀρχεῖον Κ. Ἀμάντου (ΚΕΜΝΕ), Dossier IV, Δέσμη 4: “Ἐπιστολαὶ διαφόρων, 1896-1938”. Συγκεκριμένα γράφει: “Εἰς Πελοπόννησον καὶ μόνον αἱ πεδιναὶ ἐκτάσεις, ἀνερχόμεναι περίπου εἰς 2.000.000 στρεμμάτων, ἔχουσιν ἅπασαι σχεδὸν ἀνάγκην προστασίας καὶ βελτιώσεως, εἶναι δὲ ἐπιδεκτικαὶ τοιούτων, εἰς βαθμὸν ὥστε ἡ ἀπόδοσις τούτων ἀσφαλῶς νὰ τριπλασιασθῇ καὶ πλέον. Οὐδὲ δύναται τις νὰ εἴπῃ ὅτι δὲν δικαιολογῶνται αἱ σχετικαὶ δαπάναι ἐκ τῆς ἀναμενομένης ἀποδόσεως πρῶτον διότι οὐδόλως σχεδὸν ἔχουσι μελετηθῇ σχετικὰ ἔργα, ὥστε νὰ γνωρίζωμεν τὴν ἀπαιτουμένην δι’ αὐτὰ δαπάνην καὶ δεύτερον καὶ κυρίως διότι τὰ ἔργα ταῦτα ἐπιβάλλεται νὰ γίνωσιν, καθ’ ὅσον ἀφ’ ἐνὸς αἱ δαπάναι αὗται θὰ ἔχωσιν ὡς συνέπειαν τὴν πρόσκτησιν ἐνὸς ΟΛΩΣ ΝΕΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ μὴ ἔχοντος ἀνάγκην ἀποσβέσεως μετὰ τὴν πάροδον δέκα ἕως τριάκοντα ἐτῶν, καὶ ἀφ’ ἐτέρου τὸ πλεῖστον τῶν ἀπαιτουμένων χρημάτων, ἂν μὴ τὸ σύνολον αὐτῶν εἶναι δυνατόν νὰ παραμείνῃ ἐν τῷ τόπῳ, ὥστε εἰς τὴν ἐν γένει ἐθνικὴν Οἰκονομίαν ν’ ἀπομείνῃ ἀκέραιον τὸ ἐκ τῆς προστασίας καὶ βελτιώσεως τῶν ὡς ἄνω γαιῶν προκῦψαν ΝΕΟΝ ΟΛΩΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ”.

80. L. P. Cassimatis, *American Influence in Greece: 1917-1929*, The Kent State University Press 1988, σσ. 179-181. E. Kontogiorgi, *The Rural Settlement ...*, ὁ.π., σσ. 247-250.

σιωδῶς”⁸¹. Καί ὁ Ἄλ. Διομήδης, συνεργάτης τοῦ Βενιζέλου ἀλλὰ καί προσωπικός φίλος τοῦ Ἄμαντου, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τους, θεωρεῖ τὴ μεταναστευτικὴ διέξοδο ἀδύνατη καί τίς προτάσεις τῶν ἀντιπάλων τῶν Φιλελευθέρων γιὰ φυλετικὴ ἐπέκταση στὴ Μεσόγειο οὐτοπικές, καί ὑποστηρίζει τὴν ἀναζήτησι διέξόδου ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς χώρας, μὲ τὴν ἐκτέλεση δημοσίων ἔργων ἀφενὸς γιὰ τὴν αὐξήσι τῶν καλλιεργήσιμων ἐδαφῶν καί τῶν ἀποδόσεων, καί τὸν βιομηχανικὸ προστατευτισμὸ ἀφετέρου⁸². Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς ὁ Ἄμαντος θὰ χαρακτηρίσει τὴν ἀγροτικὴ πολιτικὴ τοῦ Βενιζέλου “μεγαλουργόν” καί θὰ τὴν προβάλλει ὡς τὴν μόνη ὑγιὴ καί ἐθνικὰ συμφέρουσα πολιτικὴ τόσο στὸ μεσοπόλεμο ὅσο καί μεταπολεμικά⁸³.

Ο ΑΜΑΝΤΟΣ ΚΑΙ ΤΑ ΑΓΡΟΤΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΧΙΟΥ

Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Ἄμαντου γιὰ τὴν Χίο καί κυρίως γιὰ τὴ λύσι τοῦ ἀγροτικοῦ ζητήματος καί τὴ βελτίωσι τῶν συνθηκῶν ζωῆς στὰ χωριά τοῦ νησιοῦ πηγάζει ἀπὸ μιὰ ἠθικὴ ἐπιταγή, ἡ ὁποία ἀντανάκλᾳ τὸ ὑποκειμενικὸ κριτήριον, τὴ νοσταλγία καί τοὺς συναισθηματικούς δεσμοὺς τοῦ ἱστορικοῦ μὲ τὸν ἀγροτικὸ κόσμον ἀπὸ τὸν ὁποῖο προερχόταν. Ἐδῶ θὰ συνδέσει πλέον τὸ γεωργικὸ μὲ τὸ κοινωνικὸ ζήτημα, καί γενικότερα μὲ τὰ προβλήματα τῆς ἐλληνικῆς ἐπαρχίας, καί θὰ τὸ ἀπαλλάξει ἀπὸ τοὺς ἐθνικιστικούς τόνους ποὺ ἔχει ὅταν μιλάει γιὰ τίς βόρειες ἐπαρχίες τοῦ ἐλληνισμοῦ. Τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὸ νησί του θὰ ἐκδηλωθεῖ ἔμπρακτα μὲ τὴ δημοσίευσιν πληθὸς ἀρθρῶν του στὸν τοπικὸ τύπον ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του, ἀλλὰ κυρίως μὲ τὴν ἐκδοσὴ δύο περιοδικῶν τῶν ὁποίων εἶχε ἀναλάβει τὴ μέριμνα. Τὰ περιοδικὰ αὐτὰ εἶναι τὰ “Χιακὰ Χρονικά” καί τὸ “Αἰγαῖον”, τὰ ὁποῖα ἔχουν ὡς ἐπίκεντρό τους τὴν πατρίδα του. Τὸ πρῶτον ἀπέβλεπε στὴ βελτίωσι τοῦ ἐπιστημονικοῦ περιβάλλοντος, στὴ διευκόλυνσι τῆς ἐρευνας ἱστορικῶν ζητημάτων καί ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἱστορία τῆς, τὰ τοπωνύμια τῆς, τοὺς θεσμοὺς κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, τὴν προσφορὰ τῶν Χίων ποὺ διέπρεψαν στὸ ἐξωτερικόν. Τὸ δεύτερον ἔχει στόχον τὴ μελέτη τῶν γεωργικῶν καί ἄλλων οἰκονομικῶν ζητημάτων τοῦ νησιοῦ, τὴ θέσι τῶν Χίων στὸ ἐξωτερικόν, καί τίς προτάσεις τοῦ ἰδίου καί ἐιδικῶν ἐπιστημόνων ἢ

81. Χ. Χατζηωσήφ, *ὁ.π.*, σ. 347.

82. Χ. Χατζηωσήφ, *ὁ.π.*, σσ. 347-348.

83. Βλ. Κ. Ἰ. Ἄμαντος, “Γεωγραφία καί Ἱστορία”, *Μικρὰ Μελετήματα*, Ἀθήνα 1940, σσ. 214-215. Τοῦ ἰδίου Ἄρθρα καί Λόγοι, “Ἐλευθέριος Βενιζέλος”, Ἀθήνα 1953, σσ. 89-92. Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Κ. Ἄμαντος ἐκφράζει τόσο συντηρητικὰς ἀπόψεις γιὰ τὴν ἐλληνικὴ οἰκονομία καί κοινωνία καί πολιτικά ὑποστηρίζει τοὺς Φιλελευθέρους δὲν ἀποτελοῦσε ἐξαίρεσι γιὰ τὸν μεσοπόλεμον. Ὁ φιλελευθερισμὸς ἦταν μιὰ εὐέλκτι καί εὐρύχωρη ἰδεολογία καί στοὺς κόλπους τῆς μποροῦσε νὰ ἐκφραστεῖ μιὰ μεγάλη γκάμα ἰδεολογικῶν ἀποχρώσεων. Βλ. Ἀντώνης Λιάκος, “Ζητήματα ἰδεολογίας τῆς γενιᾶς τοῦ ’30”, *Θεωρία καί Κοινωνία*, 3, ἐκδ. Γνώσι (1994).

τεχνικῶν γιὰ τὴν ἐπίλυση τῶν πρακτικῶν προβλημάτων γιὰ τὴν προκοπὴ τῆς Χίου, ὅπως καὶ γιὰ τὴν προκοπὴ ὁλόκληρου τοῦ ἑλληνισμοῦ. Ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς, σχολιάζοντας τὴν ἔκδοση τῶν δύο περιοδικῶν καὶ τὶς ἀπόψεις ποὺ διατύπωσε ὁ Ἀμαντος γιὰ ζητήματα γεωργικά, οἰκονομικά καὶ ποικίλων ἐφαρμογῶν, ποὺ δὲν ἐνέπιπταν στὸ πεδίο τῶν ἐπιστημῶν ποὺ ὑπηρέτησε καὶ προήγαγε ὁ Ἀμαντος, δηλ. τὴν Ἱστορίαν, τὴ Φιλολογίαν καὶ τὴ Γεωγραφίαν, γράφει: “Αὐτὸ τὸν ἔφερε καὶ πρὸς ἐπιδόσεις καθαρὰ πρακτικές, ὅπου ἀποδείχθηκε ἱκανὸς χειριστὴς θεμάτων ξένων ἀπὸ τὴν ἐπιστήμην του, τὸν ἔφερε σὲ ἐπιτεύξεις ἀξιόλογες εἴτε γιὰ τὴ Χίον εἴτε γιὰ ἀκέρεια τὴν Ἑλλάδα”⁸⁴.

Οἱ προσπάθειες τοῦ Ἀμαντου γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ *Αἰγαίου* ξεκίνησαν ἀπὸ τὸ 1934⁸⁵. Στὸ πρῶτο τεῦχος, ἀναπτύσσοντας τὶς προγραμματικές ἀρχές τοῦ περιοδικοῦ, θά δώσει τὸ στίγμα του. Τὸ περιοδικὸ ἐκδίδεται μὲ σκοπὸ νὰ συσπειρώσῃ τὸν κόσμον, νὰ συζητήσῃ τὰ προβλήματα τοῦ τόπου του, τὰ γεωργικά, τὰ ζητήματα τῆς ὑγιεινῆς, τὸ πρόβλημα τῶν δρόμων, τῆς ὑδρεύσεως καὶ ἄλλα, νὰ ἀκούσῃ τὴ γνώμην τῶν εἰδικῶν καὶ νὰ ἀναλάβῃ δράση γιὰ τὴ λύση τους, γιατί τὸ “Ἑλληνικὸ Κράτος ἀπὸ τὸ 1912 καὶ ἐδῶ δὲν εὗρε ἡσυχίαν ...καὶ δὲν μπόρεσε νὰ κάμῃ γιὰ τὶς νέες ἐπαρχίες ὅ,τι ἔπρεπε.” Ἡ γλῶσσα τοῦ περιοδικοῦ πρέπει νὰ εἶναι ἡ δημοτικὴ γιατί ἀπευθύνεται καὶ σὲ ἀνθρώπους ποὺ ξέρουν λιγώτερα γράμματα “γιὰ νὰ διαβάξουν τὸ *Αἰγαῖο* ὅχι μόνον οἱ σοφοί, ἀλλὰ καὶ οἱ ἄσοφοι συμπολίτες μας”.

Ἐπίσης τονίζει τὴν ἀνάγκη νὰ φροντίζουν μόνοι τους οἱ κάτοικοι τῶν νησιῶν γιὰ ὅλα αὐτὰ τὰ ζητήματα, νὰ συμπληρώνουν τὴν ἐργασία τοῦ κράτους, ὅπως ἄλλοτε φρόντιζαν μόνοι τους γιὰ τὰ σχολεῖα π.χ., καὶ νὰ μὴ περιμένουν τὰ πάντα ἀπὸ τὸ Κέντρο καὶ τοὺς ἀντιπροσώπους του. Γιὰ τὴν ἐξεύρεση τῶν ἀπαραίτητων οἰκονομικῶν πόρων προτείνει νὰ συνεισφέρουν οἱ μεγάλες κοινότητες τὸ Πυργί, οἱ Ἐγνοῦσες κ.λ.π. καὶ νὰ δημιουργηθεῖ εἰδικὸ ταμεῖο⁸⁶.

Καλεῖ τοὺς ἀγρότες νὰ συμμετάσχουν ἐνεργὰ στὴν ἐπίλυση τῶν κοινῶν τοπικῶν προβλημάτων καὶ νὰ χρησιμοποιήσουν τὸ μοναδικὸ μέσο πίεσης ποὺ διαθέτουν, τὴν ψῆφον τους, γιὰ νὰ ἀναγκάσουν τοὺς ἀντιπροσώπους τῶν κομμάτων νὰ ἐνδιαφεροθῶν πραγματικά γιὰ τὰ ζητήματά τους. “Ὁ λαὸς πρέπει νὰ μάθῃ νὰ τιμᾷ μὲ τὴ ψῆφον του μόνον ἐκείνους ποὺ δουλεύουν γιὰ τὸ νησί”⁸⁷.

84. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Τὸ ἔργο τοῦ Κωνσταντίνου Ἀμάντου, Λόγος ἐπιμνημόσυτος*, Ἀθήνα 1961, σ. 7.

85. Βλ. Προσωπικὸν Ἀρχεῖον Κ. Ἀμάντου (KEMNE), Dossier IV, Δέσμη 1, ἀλληλογραφία μὲ τὸν Ἰωάννη Φ. Ζαννάρα (High Seas Transportation, INC., New York) 10 Δεκ. 1934, γιὰ τὴν ἐξεύρεση ὑποστηρικτῶν καὶ συνεργατῶν.

86. Κ. Ἀμαντος, “Τὸ πρόγραμμά μας”, *Αἰγαῖον*, τ. 1, σελ. 2-3. Ἀξιοσημεῖωτη εἶναι ἡ παρατήρησή του γιὰ τὴν ἐγκατάλειψη καὶ καταστροφὴ τῆς γεωργίας τῆς Χίου, τὴν ὁποία παρομοιάζει μὲ τὴν καταστροφὴ τοῦ νησιοῦ τοῦ 1822.

87. Κ. Ἀμαντος, ὁ.π., σ. 3.

Ειδικότερα για τη Χίο τὸν ἀπασχολεῖ τὸ ζήτημα τῆς δέντροφύτευσης, τῆς ἴδρυσης σχολείων, τῆς κατασκευῆς δρόμων – κυρίως στὰ Ἐπανόχωρα, ἡ ἐκπόνηση ἔργων κοινωνικῆς πρόνοιας, ἡ ἀποστολὴ γεωπόνων στὸ νησί καὶ ἡ μόρφωση τῶν ἀγροτῶν, τοῦ κόσμου ποὺ ἀποτελεῖ τὸν σταθερὸ πληθυσμὸ τοῦ νησιοῦ, γιατί για τοὺς μετανάστες καὶ τοὺς ἐφοπλιστὲς ἡ Χίος μπορεῖ νὰ εἶναι ὁ τόπος ἀναφορᾶς, ἀλλὰ ὅχι καὶ ὁ χῶρος ὅπου μποροῦν ἢ πρόκειται νὰ ζήσουν καὶ νὰ δράσουν. Οἱ ἀγρότες εἶναι “ποὺ σώζουν καὶ διαιωνίζουν τὴν Ἑλλάδα, διότι τὴν καλλιεργοῦν, τὴν ἐξωραΐζουν μὲ τὰ δένδρα ποὺ φυτεύουν, ἐν καιρῷ ἀνάγκης τὴν ὑπερασπίζουν μὲ τὰ ὅπλα καὶ τὰ χέρια”⁸⁸.

Γιὰ νὰ βοηθήσει τοὺς γεωργοὺς τῆς Χίου νὰ ἀντιμετωπίσουν ἄμεσα καθημερινὰ πρακτικὰ ζητήματα σχετικὰ μὲ τὶς καλλιέργειες καὶ γιὰ νὰ τοὺς φέρει σὲ ἐπαφὴ μὲ τὶς νέες μεθόδους παραγωγῆς καὶ πρότυπες ἐφαρμογές τῆς γεωπονίας ὁ Ἄμαντος θὰ ἐκδόσει στὸ περιοδικὸ τὸ *Δεκάλογο τοῦ σιτοκαλλιεργητοῦ* καὶ σχετικὰ ἄρθρα⁸⁹.

Τὴν περίοδο αὐτὴ θὰ ἐντείνει τὶς προσπάθειές του γιὰ τὴν ἐγκατάσταση γεωπονικοῦ σταθμοῦ τῆς Near East Foundation καὶ στὴ Χίο. Μὲ ὑπόδειξή του ὁ πρῶν μαθητὴς του καὶ καθηγητὴς τῆς Γεωπονίας στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Θεσσαλονίκης Ἀλέξανδρος Ἰ. Βογιατζόγλου ἐπικοινωνήσε μὲ τὸν Διευθυντὴ τοῦ ἀνωτέρω ιδρύματος στὴ Θεσσαλονίκη, Allee, καὶ πέτυχε τὴ συγκατάθεσή του γιὰ τὴν ἴδρυση σταθμοῦ στὴ Χίο, ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι 1. θὰ ἐξασφαλίζονταν τὰ ὑλικά μέσα (δηλ. τὰ ἐξοδα πρῶτης ἐγκαταστάσεως καὶ 6.000 δρχ. μηνιαίως περίπου) καὶ 2. θὰ ὑποδεικνυόταν συγκρότημα τεσσάρων ἢ ἑξὶ χωριῶν σὲ ἀξιόλογη ἀπὸ παραγωγικὴ ἄποψη ἀγροτικὴ περιφέρεια τῆς Χίου, ἀντιπροσωπευτικῆς τῆς γεωπονικῆς οἰκονομίας τοῦ νησιοῦ⁹⁰. Ὁ σταθμὸς τελικὰ δὲν ἰδρύθηκε, ἀλλὰ ὁ Ἄμαντος συνέχισε τὶς προσπάθειες γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς γεωργίας καὶ τοῦ νησιοῦ του μέχρι τὸ τέλος τῆς ζωῆς του⁹¹.

Τὸ 1938 ὁ Ἄμαντος προσφέρει στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν τὸ ποσὸ τῶν 12.000 δραχμῶν γιὰ τὴν προκήρυξη “Χιακοῦ Γεωργικοῦ Βραβείου” γιὰ τὴν

88. *Χιακὸς Λαὸς*, ἀρ. φ. 78, 31 Δεκ. 1953, Κ. Ἄμαντος, “Εὐχὴ ὑπὲρ τῆς Χίου”.

89. “Σημειώματα: Πρότυπον ἀγροτικὸν κτῆμα εἰς Καταρράκτην. Ἀπὸ τὸ χωρίον Βέσσα-Λάθη”, *Αἰγαῖον*, τ. Α΄ (1935), σσ. 62-63. “Σημειώματα: Πῶς βοηθοῦν οἱ Ἀμερικανοὶ τοὺς χωρικοὺς τῆς Μακεδονίας”, *Αἰγαῖον*, Α΄ (1935), σσ. 196-198. Σημειώματα: Πῶς βοηθοῦν οἱ Ἀμερικανοὶ τοὺς χωρικοὺς τῆς Μακεδονίας - Κωνσταντῖνος Χωρέμης - Ἡ καλλιέργεια τοῦ πυρέθρου ἐν Ἑλλάδι, *Αἰγαῖον*, τ. Β΄ (1936), σ. 66-70. Σημειώματα: Ὁ Δεκάλογος τοῦ σιτοκαλλιεργητοῦ - Σύλλογος Χίων “Ἡ Ἁγία Μαρκέλλα” Θεσσαλονίκης”, *Αἰγαῖον*, τ. Β΄ (1936), σσ. 213-215.

90. Ἀλεξ. Ι. Βογιατζόγλου πρὸς Κ. Ἄμαντον, 11 Δεκ. 1938, Προσωπικὸν Ἀρχεῖον Κ. Ἀμάντου (ΚΕΜΝΕ), Dossier V, Δέσμη 10.

91. Ἡ δράση του γιὰ τὰ ζητήματα τῆς Χίου παρουσιάζεται λεπτομερῶς ἀπὸ τὸν Γ. Δ. Σπανό, *Ὁ Ἄμαντος καὶ ἡ Χίος*, Ἀθήνα 1975.

συγγραφή ἐπιστημονικῆς μελέτης περὶ τῆς χιακῆς συγκῆς⁹². Ἡ ἀθλοθέτηση τοῦ βραβείου ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία μὲ δική του πρωτοβουλία εἶναι σημαντικὴ γιὰ τὸ ἀνώτατο πνευματικὸ ἴδρυμα τῆς χώρας ὑποστηρίζει ἐμπράκτως τὶς προσπάθειές του.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Γιὰ νὰ ξεπεράσει τὴν κρίση ἡ Ἑλλάδα καὶ νὰ ἐδραιωθεῖ ἡ κυριαρχία τοῦ ἑλληνισμοῦ στὰ ἐδάφη ποὺ κατέχει, ὁ Ἀμαντος ἀναζητᾷ τὰ ὁδηγητικά του πρότυπα στὴν ἱστορικὴ παράδοση καὶ τὶς πολιτισμικὲς ρίζες τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ στὴν ἱστορία τῶν γειτονικῶν βαλκανικῶν λαῶν. Ἐπισημαίνει τὰ προβλήματα τοῦ παρόντος καὶ ἐρμηνεύοντας τὸ παρελθὸν ὑποδεικνύει λύσεις γιὰ τὸ μέλλον. Ἀξιοσημεῖωτο εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ἐπιχειρεῖ νὰ ἐπισημάνει τὰ ἱστορικὰ “λάθη” ποὺ προκάλεσαν τὴν παρακμὴ τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ νὰ προτείνει λύσεις μέσω μιᾶς συγκριτικῆς προσέγγισης ἢ ὅποια μέχρι τότε σχεδὸν ἀπουσιάζει ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἱστοριογραφία⁹³. Τὸ “ἐκσυγχρονιστικό” σχῆμα ποὺ προτείνει χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἓνα πνεῦμα ἐθνικισμοῦ καὶ συντηρητισμοῦ⁹⁴. Ἐπίσης κινεῖται ἐκτὸς τοῦ πλαισίου τῆς οἰκονομικῆς σκέψης ἢ ὅποια δὲν ἀνήκει στὰ θεωρητικὰ ἐργαλεῖα τοῦ μεγάλου ἱστορικοῦ.

Ὁ Ἀμαντος πρεσβεύει μιὰ τεχνοκρατικὴ ἀλλὰ καὶ ἀρχαιολατρικὴ συγχρόνως ἐκσυγχρονιστικὴ ἀντίληψη. Ἡ ἱστορία τοῦ ἑλληνισμοῦ, τόσο κατὰ τὶς περιόδους τῆς ἀκμῆς ὅσο καὶ τῶν χρόνων τῆς παρακμῆς μπορεῖ νὰ ὑποδείξει σ' αὐτοὺς ποὺ διαχειρίζονται τὶς τύχες τοῦ συγχρόνου Ἑλληνισμοῦ τί πρέπει νὰ πράξουν. Τὰ διδάγματα καὶ οἱ διαχρονικὲς ἀξίες τοῦ Ἑλληνισμοῦ μποροῦν νὰ συμβάλουν στὴν ἐπίλυση τῶν προβλημάτων τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας ἀρκεῖ νὰ συνδυαστοῦν μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς τεχνολογίας καὶ τὴν πρακτικὴ ἐφαρμογὴ

92. Ἐπιστολὴ Κ. Ἀμάντου πρὸς τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, 5 Δεκ. 1938. Ἀκαδημία Ἀθηνῶν πρὸς Κ. Ἀμαντον, ἀρ. πρ. 11599, 9 Δεκ. 1938, Προσωπικὸν Ἀρχεῖον Κ. Ἀμάντου (ΚΕΜΝΕ), Dossiers V, Δέσμη 11, “Προσωπικά”.

93. Ἐξαίρεση ἀποτελοῦν ὁ Κ. Δ. Καραβίδας καὶ ὁ Δ. Δανιηλίδης μὲ τὶς μελέτες τους.

94. Ἡ θέση του ὅτι οἱ ἀγρότες στὶς παραμεθόριες περιοχὲς ἀποτελοῦν τοὺς καλύτερους φρουροὺς τῆς χώρας, ἢ ὅποια παραπέμπει ἀπευθείας στοὺς ἀκρίτες τῶν Βυζαντινῶν χρόνων καὶ σὲ τακτικὲς σχετικὰ μὲ τὴν ἄμυνα καὶ τὴ στρατηγικὴ τῶν πολέμων οἱ ὁποῖες εἶχαν ἀντικατασταθεῖ ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Ναπολεοντείων πολέμων, θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηριστεῖ ἀναχρονιστικὴ. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. Beatrice Heuser nad Lawrence Freedman, στὸ “Strategy”: Lawrence Freedman (ed.), War, Oxford University Press, Ὁξφόρδη 1994, σσ. 191-194. Ὡστόσο ἔχει μιὰ ἐπικαιρότητα ὅσον ἀφορᾷ τὶς ἰδεολογικὲς τῆς ἐπιρροὲς καὶ συγκεκριμένα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Κρουμπάχερ, ποὺ ἀναφέρθηκε στὴν ἀρχή, τὴν ἐκδοσὴ τοῦ ἔργου Ὁ Διγενὴς Ἀκρίτας, Ἡ Βυζαντινὴ ἐποποιΐα στὴν ἱστορία καὶ στὴν ποίηση, The National Herald, New York 1942, ἀπὸ τὸν Henri Gregoire.

τῶν πορισμάτων τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν στοὺς τομεῖς τῆς παραγωγῆς⁹⁵.

Οἱ προτάσεις τοῦ ᾿Αμαντου δὲν στηρίζονται σὲ κάποια ἀνάλυση τῆς οἰκονομίας τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας, ἀλλὰ ἀπορρέουν κυρίως ἀπὸ τὸ θεωρητικὸ σχῆμα στὸ ὁποῖο κατέληξε μὲ τὶς ἱστορικὲς καὶ ἐθνολογικὲς του μελέτες, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν υἱοθέτηση θεωρητικῶν ἀρχῶν γιὰ τὴν ἐλληνικὴ οἰκονομία ποὺ ἦταν κυρίαρχες ὅλο τὸν 19ο αἰ. καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ⁹⁶. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ δὲν προσεγγίζει τὰ ζητήματα τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας καὶ οἰκονομίας μὲ τὸν θεωρητικὸ ἐξοπλισμὸ τῆς συγχρόνου μὲ αὐτὸν οἰκονομικῆς σκέψης. Τὸ δικό του μοντέλο ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἐμμονή σὲ ἓνα ἐθνικιστικὸ ὄραμα, ἡ πρότασή του γιὰ ἀκεραιότητα, ἐθνικὴ ὁλοκλήρωση καὶ ὁμογενοποίηση καὶ ἐκπολιτιστικὴ ἀναβίωση ἔχουν γιὰ ὁδηγὸ τὸ παρελθόν, τὴν ἱστορία καὶ ὄχι τὴν οἰκονομικὴ ἢ πολιτικὴ ἐπιστήμη. Ἐπειδὴ δὲν ἐνστερνίζεται τὰ ἐξελικτικὰ σχήματα τῶν ἐκσυγχρονιστῶν τοῦ μεσοπολέμου, δὲν δέχεται ὅτι ὁ ἐκσυγχρονισμὸς τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας θὰ πρέπει, γιὰ νὰ πραγματοποιηθεῖ, νὰ ἀκολουθήσει – σὲ γενικὲς γραμμὲς – τὸ πρότυπο τῶν “ἀνεπτυγμένων” δυτικο-ευρωπαϊκῶν κοινωνιῶν. Κατὰ τὸν δικό του ὁδηγὸ, οἱ ἀγροτικοὶ πληθυσμοὶ ἔχουν ἰδιαίτερο ρόλο νὰ παίξουν γιὰ τὴν ἀμυνα καὶ ἀσφάλεια τῆς χώρας, τὴν κοινωνικὴ συνοχή καὶ τὴ διατήρηση τῶν πολιτιστικῶν παραδόσεων τοῦ ἐλληνισμοῦ. Ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Ν. Β. Τωμαδάκης “Ἰδιαιτέραν σημασίαν ἀπέδωκε πάντοτε ὁ ᾿Αμαντος εἰς τὸ ἀγροτικὸν στοιχεῖον, ἐκ τοῦ ὁποίου ὁ ἴδιος προήρχετο. Τοῦτο εἶναι ἱκανὸν ν’ ἀνανεώσῃ τοὺς φθειρομένους ὀργανισμοὺς τῶν πόλεων καὶ νὰ συντηρῇ τὴν θρησκείαν, τὴν γλῶσσαν, τὰς παραδόσεις. Εἰς αὐτὸ ὀφείλομεν τὴν διάσωσιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ”⁹⁷.

Παρόμοιες θέσεις μὲ αὐτὲς ποὺ ὑποστηρίζει ὁ ᾿Αμαντος γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ὑπαίθρου προβάλλονται στὸν μεσοπόλεμο ἀπὸ μιὰ σημαντικὴ σὲ ἀριθμὸ ὁμάδα διανοουμένων⁹⁸. Ἡ συνεισφορά του ἔγκειται στὸ ὅτι θὰ ἐνισχύσει μὲ τὰ

95. Μὲ τὶς θέσεις του αὐτὲς ὁ ᾿Αμαντος ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ ἄλλες προτάσεις περὶ ἐκσυγχρονισμοῦ ποὺ διατυπώθηκαν στὴν περίοδο τοῦ Μεσοπολέμου κυρίως ἀπὸ τοὺς κοινωνιολόγους. Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς ἔχει ὑποστηριχθεῖ, ἀδίκως γιατί δὲν ἐξετάζεται ἡ σκέψη του στὸ σύνολό της, ὅτι ὁ ᾿Αμαντος εἶναι ἐκπρόσωπος ἐνὸς τεχνοκρατικοῦ ἐκσυγχρονιστικοῦ πνεύματος ποὺ ἀντιστοιχεῖ σὲ αὐτὸ ποὺ ὁ Jeffrey Herf ἔχει χαρακτηρίσει ὡς “ἀντιδραστικὸ μοντερνισμό”. Βλ. ᾿Α. ᾿Α. Κύρτης, *Κοινωνιολογικὴ σκέψη καὶ ἐκσυγχρονιστικὲς ἰδεολογίες στὸν Ἑλληνικὸ μεσοπόλεμο*, Ἀθήνα 1996, σσ. 132-134, 173.

96. Σύμφωνα μὲ αὐτὲς ἡ οἰκονομικὴ πρόοδος τῆς χώρας ἦταν συνάρτηση τῆς γεωργικῆς καὶ ναυτιλο-εμπορικῆς τῆς ἀκμῆς καὶ ὄχι τῆς βιομηχανικῆς τῆς ἀνάπτυξης. Βλ. Χ. Χατζηιωσήφ, ὁ.π., σσ. 330-368.

97. Ν. Β. Τωμαδάκης, “Κωνσταντῖνος Ἰ. ᾿Αμαντος, 1874-1960, Βιογραφικὸν σημείωμα”, *Εἰς Μνήμην Κ. Ἰ. ᾿Αμάντου, 1874-1960*, Ἀθήνα 1960, σ. ιε’.

98. Βλ. π.χ. τὸ χαρακτηριστικὸ ἄρθρο τοῦ Ν. Ἡ. Ἀναγνωστόπουλου, “Ὁ οὐρμπανισμὸς καὶ ἡ ἐρήμωσις τῆς ὑπαίθρου”, στὸ Κ. ᾿Αμάντου, Κ. Δ. Καραβίδα, Ν. Ἡ. Ἀναγνωστόπουλου μετὰ προλόγου ὑπὸ Π. ᾿Α. Δεκάζου, *Ἡ πύκνωσις τῶν ἀγροτικῶν μας πληθυσμῶν*, σσ. 44-66.

πορίσματά του ἀπὸ τὸν χώρο τῆς Ἱστορίας αὐτὲς τὶς θέσεις καὶ θὰ τὶς ἐμπλουτίσει μὲ τὸ ἐθνικὸ τους περιεχόμενο. Παρόλο ποὺ οἱ προτάσεις του γιὰ τὸν ἐκσυγχρονισμό τοῦ γεωργικοῦ τομέα δὲν συνιστοῦν μιὰ ἐπιστημονικὰ τεκμηριωμένη κριτικὴ ἢ ἀνάλυση τῆς οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς πολιτικῆς, φαίνεται, ὡστόσο, πὼς ἔπαιξαν σημαντικὸ ρόλο στὴν ἐνίσχυση μιᾶς συγκεκριμένης πολιτικῆς ποὺ ἔδωσε προτεραιότητα στὸν ἀγροτικὸ τομέα, ἐπειδὴ ἐκφέρονται ἀπὸ ἓνα μέλος τῆς ἀκαδημαϊκῆς κοινότητας ποὺ ἔχει καθιερωθεῖ μὲ τὸ ἐπιστημονικὸ του ἔργο καὶ χαίρει μεγάλης ἐκτιμήσεως καὶ ἀποδοχῆς. Στὴν κατεύθυνση τῆς σκέψης τοῦ Ἀμαντου θὰ κινηθοῦν ἀρκετοὶ νέοι ἐπιστήμονες, μαθητὲς του ἢ μὴ, οἱ ὁποῖοι ἀργότερα θὰ γίνουν μέλη τῶν πανεπιστημιακῶν ἰδρυμάτων τῆς χώρας. Σχετικὰ μὲ τὶς ἐμποροναυτιλιακὲς δραστηριότητες τῶν Ἑλλήνων καὶ τὴ μετανάστευση ὁ Κωνσταντῖνος Π. Χριστόπουλος, καθηγητὴς τῆς Γεωργικῆς Ὑδραυλικῆς καὶ Βελτιώσεων στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης τὸ 1946 γράφει : “Δὲν πρέπει νὰ δείξωμεν στὸ λαό μας τὸ δρόμο τῆς ξενητείας καὶ τῆς ἀλητείας, ὅπου μερικοὶ πίστευσαν ὅτι εὐρίσκεται ἡ λύσις τοῦ Ἑλληνικοῦ προβλήματος”⁹⁹. Στὸ ἴδιο πνεῦμα ὁ Γεώργιος Κόλιας προτείνει “νὰ παύσουμε νὰ φερόμαστε ὡς βάρσχοι, νὰ ἀποκτήσωμεν ἡπειρωτικὴ συνείδηση”¹⁰⁰.

Ἡ ἀπτήχηση ποὺ εἶχαν οἱ ἀπόψεις τοῦ Ἀμαντου γιὰ τὴ σημασία τῆς ὕλικῆς καὶ ἠθικῆς ὑποστήριξης τοῦ ἀγροτικοῦ κόσμου φαίνεται ὅτι ἦταν μεγάλη καὶ ἐνίσχυσε τὶς προσπάθειες ποὺ εἶχαν ἤδη ἀρχίσει σὲ ὀρισμένες ἀγροτικὲς περιοχὲς γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς ἀμάθειας, τὴν εἰσαγωγὴ νέων τεχνικῶν καλλιέργειας, τὸν ἐξωραϊσμό τῶν χωριῶν μὲ σκοπὸ νὰ ἀνακοπεῖ τὸ ρεῦμα τῆς φυγῆς πρὸς τὶς πόλεις. Διάφορα σωματεῖα καὶ ὁμίλοι ἀγροτικῶν περιοχῶν ποὺ ἰδρύθηκαν στὸ μεσοπόλεμο ἐνσωμάτωσαν στὰ καταστατικά τους πολλὰς ἀπὸ τὶς ιδέες του. Ὁ “Κοινωνικὸς Ὁμιλος Κρητῶν Κρήτης” π.χ. ἰδρύθηκε μὲ σκοπὸ “νὰ προσπαθήσῃ διὰ καταλλήλων μέσων νὰ διαπαιδαγωγήσῃ τὸν ἀμαθῆ ἀγροτικὸ του πληθυσμὸν καὶ γενικῶς νὰ συμβάλῃ εἰς τὴν ἐπικράτησιν τοῦ νέου ἀγροτικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τὴν προστασίαν τῶν τοπικῶν συμφερόντων”¹⁰¹.

Ἐνδεικτικὸ τοῦ ὅτι ὁ Ἀμαντος ἔχει καθιερωθεῖ στὴν κοινωνία τοῦ μεσοπολέμου ὡς “ἀγροτιστὴς” εἶναι καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ Τμῆμα Κερκύρας τοῦ Ἀγροτικοῦ Κόμματος τῆς Ἑλλάδας μὲ ἀφορμὴ τὴν ἐκδοσὴ τῆς ἐφημερίδας του “Ἡ Πράσινη Σημαία” τὸν ἐξέλεξε τακτικὸ συνεργάτη “ἐκτιμοῦν τοὺς ὑπὲρ τοῦ

99. Κωνσταντῖνος Π. Χριστόπουλος, *Τὸ ἐλληνικὸν πρόβλημα*, Ἀθήνα 1946.

100. Γ. Τ. Κόλιας, *Ἱστορικὴ γεωγραφία τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου*, Ἀθήνα 1948, σσ. 338-339.

101. Ἐπιστολὴ τοῦ “Κοινωνικοῦ Ὁμίλου Κρητῶν Κρήτης” πρὸς Κ. Ἀμαντον, 8 Αὐγούστου 1929. Προσωπικὸν Ἀρχεῖον Κ. Ἀμάντου (ΚΕΜΝΕ), Dossier V, Δέσμη 10. Ὁ πρόεδρος τοῦ ὁμίλου ἐκφράζει τὴν εὐγνωμοσύνη του γιὰ τὸ περιεχόμενο τοῦ ἀρθροῦ τοῦ Κ. Α. “Δημοτικιστικὰ προβλήματα” στὰ *Ἑλληνικά Γράμματα* καὶ τοῦ ζητάει νὰ ἐνισχύσει τὴ βιβλιοθήκη τους.

Ἄγροτισμοῦ ἀγῶνας” του¹⁰². Ὁμοίως, ὁ Σύνδεσμος Συνεταιριστῶν Βορείου Ἑλλάδος, ἀναγνωρίζοντας τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τοὺς συνεταιρισμοὺς καὶ τὶς προσπάθειές του γιὰ τὴν προώθηση κάθε ιδέας ποὺ ἐξυπηρετεῖ καλύτερα τὰ συμφέροντα τοῦ γεωργικοῦ κόσμου, τὸν κάλεσε νὰ συμμετάσχει σὲ ἐκδρομὴ διανοομένων, πολιτικῶν προσώπων καὶ παραγόντων στὰ Ἀμπελάκια καὶ νὰ μιλήσει μὲ θέμα “Τὰ Ἀμπελάκια ἀπὸ ἱστορικῆς ἀπόψεως”¹⁰³.

Ὁ Κωνσταντῖνος Ἀμαντος ὑπῆρξε μᾶλλον ἀνθρωπιστὴς παρὰ ἐκσυγχρονιστής. Ἡ σημασία ποὺ ἔδωσε μὲ τὶς μελέτες του στὴν ὁργάνωση τῆς φιλανθρωπίας καὶ τῆς κοινωνικῆς εὐπορίας, κυρίως στὸ Βυζάντιο ἀλλὰ καὶ στοὺς μεταγενέστερους χρόνους, κατέχει κεντρικὴ θέση στὶς προτάσεις ποὺ διατύπωσε γιὰ τὸ ἀγροτικὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο, γιὰ τὴ γεωργία καὶ τὴν παιδεία. Ὅπως ἔχει τονίσει ὁ Γιώργος Θεοδοκᾶς γράφοντας γιὰ τὸν Ἀμαντο:

Πίστευε σὲ μιὰ πολὺ πλατιά ἀποστολὴ τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ συγγραφέα μέσα στὴν κοινωνία. Ἐφερνε στὴν ἐπιστημονικὴ μας ζωὴ ἕνα πνεῦμα ἀνθρωπιστικὸ, θετικὸ καὶ φιλοπρόοδο, γεμᾶτο περιέργεια γιὰ ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τοῦ κοινωνικοῦ βίου, ἐλευθερωμένο ἀπὸ προκαταλήψεις, ἀλλὰ συνάμα ὑποταγμένο σ’ ἕνα ἰδανικὸ κοινῆς ὠφέλειας καὶ ἠθικῆς ἀνάπτυξης τοῦ λαοῦ, ἕνα πνεῦμα ποὺ δὲν εἶναι, βέβαια, ξένο στὶς παραδόσεις μας, ἀφοῦ μᾶς τὸ δίδαξε πρῶτος ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς. ... ἔδινε ἕνα παράδειγμα ἐπιστημονικῆς μεθόδου, ἀλλὰ καὶ πνευματικῆς ἐντιμότητος καὶ ἀρετῆς καὶ κοινωνικῆς συνείδησης. Ὑπηρετοῦσε τὴν ἀλήθεια καὶ μαζί, ἕναν ἠθικὸ νόμο, ἕνα σκοπὸ ἀνώτερο ἀπὸ τὰ βιβλία. Σεβότανε τὸν ἀνθρώπο. ... Τὸ κύριο ζήτημα, στὴ σκέψη του, εἶταν νὰ μορφωθεῖ ὁ λαός, ἡ μεγάλη μάζα, τὰ ἄλλα τὰ θεωροῦσε δευτερώτερα. Προκειμένου γιὰ τὸ μέλλον τοῦ τόπου, δὲν ὑποστήριζε θεωρητικὰ καμιά πολιτικὴ ἢ κοινωνικὴ ἰδεολογία, ἀλλὰ μιλοῦσε γιὰ γεωργία, γιὰ κτηνοτροφία, γιὰ δεντροφύτεψη ... γιὰ τὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία, τὴν κοινωνικὴ πρόνοια, τὸν πολιτισμὸ τοῦ χωριοῦ. Ἀπλά, κοινά, πεζὰ πράγματα, ποὺ συνθέτουν τὸ μεγάλο θέμα ποὺ λέγεται ζωὴ. Εἶταν δημοκρατικὸς ὡς τὰ βάθη τῆς ψυχῆς, φιλοπρόοδος καὶ μετριοπαθής¹⁰⁴.

102. Ἄγροτικὸν Κόμμα τῆς Ἑλλάδος - Τμῆμα Κερκύρας πρὸς Κώνστ. Ἀμαντον, 18 Ἰουλίου 1932, Προσωπικὸν Ἀρχεῖον Κ. Ἀμάντου (ΚΕΜΝΕ), Dossiers V, Δέσμη 10.

103. Σύνδεσμος Συνεταιριστῶν Βορ. Ἑλλάδος πρὸς Κ. Ἀμαντον, ἀρ. 92, 30 Μαΐου 1932, ὁ.π.

104. Γιώργος Θεοδοκᾶς, “Κωνσταντῖνος Ἀμαντος”, *Νέα Ἑστία*, Ἀφιέρωμα στὸν Κωνσταντῖνο Ἀμαντο, τ. 70, τχ. 825, σσ. 1485- 1486.

